

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Євген Головаха

СУБ'ЄКТИВНИЙ ПОГЛЯД НА УКРАЇНСЬКУ ФІЛОСОФІЮ

(Розмова із Ксенією Зборовською, Аміною Кхелуфі та Всеволодом
Хоною)

50-ті роки. Перші філософські враження

Ксенія Зборовська: Євгене Івановичу, розкажіть, будь-ласка, як філософія увійшла у ваше життя? З якого моменту ви усвідомили, що ваша мати й ваш батько мають стосунок до філософії? Коли ви взагалі почали розуміти, що таке філософія?

Євген Головаха: На початку свого свідомого життя (це приблизно початок 50-х років) я не дуже розумів, відверто кажучи, що таке філософія. Чіткі спогади збереглися десь із 1954-го. Філософія, може, мене й не цікавила, а от філософи зацікавили. Життя філософської спільноти того часу було доволі дивним. Чому? Взагалі, кожна людина до 53-го року ходила під дамокловим мечем. Ішлося тоді не про те, захистить хтось дисертацію чи ні, отримає ступінь чи не отримає, як ми звикли зараз. Питання стояло інакше: житиме хтось чи не житиме.

Як можна було вижити за тих умов? По-перше, належало бути послідовним марксистом-леніністом, а до 56-го року – ще й сталіністом. Сталінізм до XX з'їзду був не менш впливовим, ніж перші два зміни. По-друге, щоб на тебе хтось із твоїх друзів, колег або сусідів не написав донос. Ну, і третя умова – твої власні нерви та совість. Якщо твоя совість хоч раз занадто потужно спрацює, то, зрозуміло, твоє життя на цьому, якщо й не закінчилося, то десь десять років «без права переписки» ти міг отримати. А це було майже те саме, що вірна смерть. І так жила філософська спільнота того часу. А тому єдиним способом витримати таке життя, навіть для тих, хто щиро вірив у марксизм-ленінізм, як, наприклад, мої батьки, була віра в сенс того, що робиш. Я вже згадував на виступі з нагоди 70-ліття Інституту філософії слова батька часів Перебудови: якщо те, що він писав нікому не потрібно, то жодного рядка більше не напише. І, доживши до 96-ти років, він так і не написав більше жодного рядка.

А були випадки, коли просто людину забирали.

К. З.¹: А були такі знайомі серед друзів ваших батьків?

© Є. Головаха, К. Зборовська, А. Кхелуфі, В. Хома, 2017

¹ Надалі вживаються такі скорочення: К. З. – Ксенія Зборовська, Є. Г. – Євген Головаха, А. К. – Аміна Кхелуфі, В. Х. – Всеволод Хома.

Є. Г.: Звісно, різні були знайомі. Дуже цікаві були тоді люди. Я кажу, що зараз таких взагалі немає. Але чим вони відрізнялися? Оскільки треба було жити, при тому зберігати здоровий глузд – повірте мені, якби зараз нас в такі умови поставити, я не впевнений, що кожен із нас зберіг би здоровий глузд, – то вони вдень трималися, а ввечері влаштували великі гулянки. Тобто не було філософа (якщо тільки він не мав якоїсь особливо страшною виразки), який би ввечері не напивався до неймовірного стану.

Батька відрізняло те, що він дуже любив приймати гостей. Ви, можливо, знаєте, що тов. Сталін тоді суттєво підвищив зарплатню науковцям. Доцент, старший науковий співробітник, заввідділу отримували десь у 4-5 разів більше, ніж пересічний вчитель чи робітник (не кажу вже про селян, які взагалі голодували). Тоді кандидати наук, як-от мої батьки, були великою рідкістю. Я вже не кажу про докторів. Наприкінці 40-х у Києві було лише три доктори наук з філософії. І тому ввечері, аби спокійно спати і зранку прокидатися з новими силами для нових звершень у будівництві соціалізму й комунізму, філософи так-от собі відпочивали. Ото вже гульбини були, скажу я вам! Якщо ви бачили «Покаяння» грузинського режисера Абуладзе, культовий фільм часів Перебудови, там якраз і показано, як люди веселилися в ті часи. Ну от, до нас, можна сказати, приходили всі. Ми жили чудово – у комунальній квартирі в одній кімнаті. Тому кімната ця поділялася на дві частини: в одній спали діти, себто ми з братом моїм старшим, а в іншій стояв стіл і за ним сиділо десь зо два десятки ну дуже веселих людей. Оце й була філософія в моєму тодішньому розумінні. Вони всі співали, дуже гучно сміялися. І, взагалі, такі то були веселощі, яких зараз вже не побачиш. Можливо, щось у тому було істеричне, але насправді так було.

Стукачі, редактори, професори

К. З.: А розмови також точилися оптимістичні? Чи звучала якась критика?

Є. Г.: Ну, яка могла бути критика в період сталінізму! Хіба, десь заховавшись, люди могли щось сказати одне одному... Яка критика? Ви покритикували, а завтра вас забрали: або розстріляють, або дадуть сім-десять років.

К. З.: Кажуть, що в кожній компанії були такі люди, які писали доноси.

Є. Г.: І казати нічого! Неодмінно! Ось у 72-му році я прийшов у Інститут філософії лаборантом. І мені старші колеги казали, що в них кожен п'ятий – «стукач». Я не знаю, це вони мені так казали. Мене це не дуже цікавило. Тому, зрозуміло, якщо збиралося 20 осіб, то хтось із них мав би бути таким собі «включеним спостерігачем». Їхнім завданням було слухати, прислуховуватися, може, десь спровокувати присутніх. Їм це дозволялося, так.

Втім це не означає, що люди зовсім не жили. Жили пристрастями. До речі, я вам покажу ці пристрасні у протоколах засідань. Ці пристрасні були значно реальніші, ніж зараз. Дійсно, там були претензії один до одного. Були свої групи впливу, тиску. Життя було дуже складне. Розумієте, у ті часи люди були значно безпосередніші, ніж зараз. І вам їх важко уявити. Зараз залишився ледь не один лише Мирослав Попович з того покоління. Можливо, ще кілька людей, але вони вже пройшли велику школу й інших етапів. А тоді вони були значно безпосередніші, вони на все реагували емоційно. Вони серйозно вважали, що хтось там недостатньо висвітлив щось чи хтось погано ставиться до своєї роботи. Вони відкрито один одного критикували й це вважалося абсолютно нормальним. Були угруповання, які підтримували того чи іншого науковця. Філософське життя було значно багатшим, ніж зараз, у плані боротьби за певні позиції, за мож-

ливність друкуватися. Зараз знайшов гроші – надрукував, а тоді це ж були державні плани! Це дуже серйозно було. Я сам через це проходив. Зараз кожен волоцюга за гроші може надрукувати будь-що. Тоді такого не було. І, звісно, до змісту й до форми ставилися дуже ретельно. Були редактори, цензори. Зараз редактори – це реліктові істоти. Де ви бачите зараз професійних редакторів? А ті знали всю процедуру редагування й ретельно кожне слово, кожну крапку чи кому вивіряли. Подивіться ті тексти. Зараз вже просто огидно більшість текстів читати, бо там стільки помилок! І це, можливо, відповідальність автора, але, ви ж знаєте, автори бувають різні. У нас же зараз і синтаксису ніхто не знає. От я – головний редактор журналу. Так я чим займався спочатку, поки ми не знайшли професійного коректора? Я коми виправляв! Я не знаю, де ці люди вчать. Вони не знають, як коми розставляються за правилами синтаксису! Не скажу, що вони всі «не» з дієсловом разом пишуть, такого у академічному середовищі поки немає. А от все, що стосується синтаксису, то просто велике горе. І от я сидів на початку (вже 20 років як я головний редактор) і займався такими речами. А колись від коми могло життя залежати! Багато було випадків, коли у слові «Сталін» робили помилку. Ретельно все перевіряли, після того ще раз прочитували і до книги додавався перелік знайдених помилок. Невеликий клаптик паперу вкладався в книгу й можна було побачити, що на такій і такій сторінці була така помилка, та іншої – така.

Це було дивовижне поєднання ще царської Росії й сталінізму. У чому воно виявлялося? Тоді професор – то був професор. Не філософ, про них я вам пізніше розповім. А от в інших науках, неідеологічних, були люди, які ще отримали класичну школу. Я жив у академічному будинку, там існувала дивовижна ієрархія. Мене, як соціолога, це дуже цікавило. У підвалі, де вікна були нижче землі, жив двірник із родиною. Кандидати наук жили на першому поверсі, на другому – академіки. Увесь третій поверх займав великий партійний діяч. А на четвертому були професори.

В. Х.: Чи могли би ви навести якийсь приклад згаданої безпосередності?

Є. Г.: Ну, йдеться про безпосередність, яка спиралася на принциповість. Наприклад, батько. Він був досить адаптивною людиною. Та коли доходило до справи, він дотримувався своїх принципів. Чого тільки йому коштувала історія з Чудновським. Два місяці в лікарні лежав, до речі, лікувався від депресії. Я ходив його провідувати. Батько розумів, на що йде. А брат цього Чудновського потім розв'язав проблему Гілберта. Ви ж знаєте, що на початку ХХ століття геніальний Гілберт сформулював славетні двадцять чотири проблеми. Деякі з них математика не розв'язала й досі, хоча поступово їх таки розв'язують. Так от, одну з них розв'язав київський математик Чудновський.

А в аспірантуру не взяли його брата, теж математика. Відділом кадрів Академії Наук керував полковник КДБ. Кожного року був перелік тих, кого не можна брати. Реалізовувалося це, як правило, через кафедри. Батькові надійшла вказівка поставити такому-то Чудновському таку оцінку. А що в такій ситуації міг зробити батько? Він міг сам не приймати, сказати своїм співробітникам. Але він сам приймав іспит, опитував цілу годину, а Чудновський на всі питання відповів. Батько йому додаткові – а той знову відповідає. Годину його екзаменував, поставив «п'ятірку». «А що я міг зробити?» – так він пояснив свій вчинок. Батько розумів, чим для нього це закінчиться, щоправда не знав, з якою саме підлотою стикнеться. Можна ж було все зробити через Академію. Але зробили через його співробітника, з яким він багато років пропрацював. Після того іспиту батька визнали невідповідним посаді. А потім ці люди не могли в очі мені дивитися.

тися. А батько що міг зробити? Не міг він піти проти совісті. Якби Чудновський чогось не знав, батько поставив би йому, звісно, погану оцінку. А так, що він міг учинити? До речі, Чудновський так в аспірантуру й не вступив, йому «тріюку» з математики поставили. Хоча мій брат, теж математик, розповідав, що Чудновський дуже сильним математиком був, на факультеті вважався одним із перших.

К. З.: А чи був ще хтось із філософів, окрім ваших батьків, мешканцем вашого будинку?

Є. Г.: У тому будинку жив над нами Володимир Михайлович Корецький. От ви ж ходите в Інститут філософії, бачили там на другому поверсі таку табличку: «Інститут права ім. Корецького»? У вас Інститут імені Сковороди. Я вже навіть не пам'ятаю, чия це примха була так його назвати. Здається, це ідея Шинкарука. Це була його данина новітнім віянням. Так ось, над нами у великій чотирикімнатній квартирі жив академік Корецький. То був справжній академік. Він навіть зовні дуже відрізнявся від усіх, хто жив в академічному будинку початку 50-х років. А так взагалі подивіться на наших академіків-філософів і всіх інших. А Корецький був людиною, яка отримала університетську освіту до Жовтневої революції. Людина, яка в ООН представляла країну з питань міжнародного права.

До речі, якось виникла дуже смішна ситуація в Інституті права. Вони якусь річницю Корецького відзначали, і мене туди запросили як представника від Інституту соціології. І от я у своєму виступі кажу: «А я, до речі, сидів на колінах у академіка Корецького». І, щира правда, я таки сидів у нього на колінах! Його син рано загинув, він тільки з дружиною жив. Ми з хлопцями бігали у дворі й шановний академік інколи мене до себе запрошував. У нього в кімнаті був дуже великий стіл, а на ньому безліч дрібниць. Він щось там собі писав, а я перебирав ці речі – от така була німа сцена. Ось так жив академік Корецький, всесвітньо відомий фахівець з права.

Репресії

В. Х.: Але ж ви не сказали про сусідів-філософів...

Є. Г.: Це просто пояснити. Справа в тому, що в 30-ті роки в Києві всіх філософів знищили. Тому, мабуть, вони й не мешкали в нашому будинку.

Ви ж були на святкуванні 70-річчя Інституту філософії? То це, виявляється, не зовсім правда. Інститут був сформований ще за часів створення Академії. Просто в 1936-38 роках усіх репресували. Усіх! Там були різні люди. Була червона професура, тобто люди, які взагалі нічого не знали. А були й фахівці, які знали світову філософію й отримали справжню освіту. Їх не одразу всіх забирали, а по одному.

Часто приходила до батьків у гості дивна людина, професор Юшманов, який відсидів 20 років. Він єдиний вижив з того покоління. Я особисто від нього чув про знищення попередника Інституту філософії. Як розповідала ця людина, кожного дня приходять на роботу, а одного немає. Забирали уночі, решта мала удень працювати. Приходять наступного дня – ще одного немає. І так тривало, поки всіх не забрали. А він був вченим секретарем. І от, залишилися тільки технічний персонал: прибиральниця, вахтер і він. Кожного дня він ходив і чекав, коли, нарешті, заберуть і його. Так два тижні ходив, приходив на роботу й сидів один. Ну, а що робити? Інститут ніхто не закривав, просто один залишився співробітник. І ось все-таки і його прибрали. Не розстріляли, а дали 20 років. Він вижив, повернувся, але, звісно, був уже зламаний. Ось із цього й починався Інститут філософії.

К. З.: Кажуть, там цікаві були розробки. Навіть переклади Аристотеля, але вони втрачені.

Є. Г.: Певна річ, все втрачено! Їх репресували, а всі документи знищили. З людиною зникали й усі її документи.

Після перемоги потреба в ідеології нікуди не зникла. Втім, після знищення Інституту філософії, нових філософів підготувати не встигли. От, наприклад, знищили інженера – і одразу беруть на його місце молодих. Тобто, знищення фахівців у промисловості, в армії компенсується кар'єрним зростанням молодших. А коли знищують науковців, то замінити їх немає ким. Звісно, можна набрати будь-кого – але існували, все ж, вимоги до «техніки». Хоч усе було божевільним за змістом, але за технікою написання (ви Сталіна почитайте!) все мало бути ідеальним. Зараз ця техніка вже інша. Зараз читаєш працю й думаєш: «Про що воно, взагалі, написано?» То ж просто нісенітниця! А тоді формальну нісенітницю не можна було написати. Так! Воно божевільне за змістом. А за формою...

Але де ти візьмеш людей, які вміють гарно писати? Це вміння потребувало серйозної підготовки. Або класичну освіту дати, або хоча б кілька років дресури й постійного титання в помилки, постійного підкреслення того, як не можна будувати фрази! Ви фрази почитайте! Абзаци! У них же фраза були зв'язана з фразою, абзаци – за усього божевілья змісту – з абзацами, розділи – з розділами. А зараз почитайте... Тобто, була школа. І де взяти таких людей, якщо всіх знищили?

І от результати. У 1946 році замислилися: «Як це так? Немає в Україні філософії? А хто ж буде теоретичне підґрунтя ідеології зміцнювати?» І тоді кількох філософів таки знайшли. Я навіть їхніх прізвищ не пам'ятаю. Просто десь позбирали випадкових людей. Але ж який то Інститут? І тоді звернулися до Москви. У Москві, все ж, більше було фахівців. І там не знищували всіх поголовно, як у нас.

Відновлення Інституту філософії. Доля батьків

К. З.: Тобто, відновлення Інституту філософії в Києві було неминучим?

Є. Г.: Як би дивно це не виглядало, але Інститут ніхто офіційно не ліквідував! Тобто, з 30-х по 1946-й він існував на папері, але без жодного співробітника. Ви ж розумієте, філософія розглядалася як визначальна наука. Знаєте, як казав Володимир Ілліч Ленін, з усіх мистецтв найважливішим є для нас кіно. На це завжди посилалися кінематографісти, коли просили грошей. Щоправда, вони не наводили другу частину цієї фрази. Він казав: «З усіх мистецтв для нас найважливішими є кіно й цирк, поки маси темні».

Отже, партія наказала, московські товариші зібралися й відрядили до Києва професора Михайла Омеляновського, який нещодавно захистив докторську дисертацію. А що Омеляновський? Ви ж розумієте, що таке тоді була Москва, а що – Київ. Хоч він у Києві народився, але, мабуть, не надто йому хотілося повертатися зі столиці «до хохлів»!

Батько на той час захистив кандидатську. Мама тоді ще не захистилася, бо народила першу дитину. Не забуваймо, що вона мала тяжкі поранення. У неї сутлобу не було, а тут ще й народила. Університет вона закінчила з відзнакою, а от аспірантуру й дисертацію тоді не вдалося подужати... А батько, він як у 1944 році до аспірантури потрапив, так у 1947-му й захистився.

Омельяновський умовив його їхати в Україну. А батька вже розподілили в Томський університет завідувати кафедрою філософії.

Томськ – це, зрозуміло, Сибір, важко, але Томський університет вважався одним з найдинамічніших. Тож на сімейній раді вирішили, що батько погодиться їхати в Томськ. Але Омельяновський батька вмовив їхати з ним до Києва, створювати українську філософію.

К. З.: Це вже тоді народився ваш брат Анатолій?

Є. Г.: Ні, брат ще не народився, він був тоді тільки запроектований, у 1947 році. Тоді мати з батьком одружилися, батько поїхав, а мати ще рік залишалася у Москві й брат народився там, це вже я в Києві.

Цікаво, що після того в Томськ розподілили Копніна й він очолив кафедру замість батька.

Я тільки нещодавно, до речі, розбираючи ті документи, які передав до Інституту філософії², дізнався, що тема батькової дисертації звучала так: «Исторические предпосылки превращения России в родину ленинизма», така от тема... Якби зараз хтось у Росії взяв таку тему, то могла би вийти дуже цікава робота. А, справді, як це сталося? Як велику країну вдалося перетворити на бозна що? Які існували передумови для цього? Велика країна з традиціями (з добрими чи поганими – це не так важливо), з великою культурою, з потужними інститутами, з великою кількістю освічених людей (їх, звичайно, менше було, ніж темної маси, проте дуже й дуже багато), європейська освіта, нобілітет, всі ці князі, все це перетворилося на батьківщину лєнінізму.

Я приблизно розумію, про що батько писав. Він визначав три джерела, як це заведено в марксизмі: три джерела, три складових частини.

К. З.: Це ж ви й писали у «Словнику для неслужбового користування», що останніми алхіміками були марксисты, які з трьох джерел і трьох складових частин намагалися видобути золотий вік.

Є. Г.: Звісно, це була своєрідна алхімія, духовна алхімія, якою марксисты намагалися обґрунтувати можливість побудови раю на землі, суспільства золотого віку, де панує повна гармонія. За такі утопії людство зазвичай і розплачується.

К. З.: А ваші батьки теж вірили у світле комуністичне майбутнє?

Є. Г.: На це питання дуже складно відповісти. Треба було розуміти тих людей, що опинилися в дуже складній ситуації.

К. З.: А вам відомо, з ким ваші батьки навчалися?

Є. Г.: У батька взагалі були дуже цікаві однокашники (в широкому сенсі, йдеться не лише про однокурсників), ледь не вся філософська радянська еліта.

К. З.: Назвіть, будь-ласка, хоча б кілька прізвищ.

Є. Г.: Будь-ласка: Семен Мікулінський, який згодом очолив Інститут історії природознавства і техніки, Дмитро Горський, відомий логік. Я вже не кажу про славного логіка й дисидента Олександра Зінов'єва (він, до речі, жив з батьком в одній кімнаті) або про Владислава Келле, одного з авторів канонічного підручника, за яким всі студенти тридцять років вивчали історичний матеріалізм. Усіх батькових однокашників мені й не пригадати!

² Йдеться про протоколи засідань з особистого архіву Івана Головахи. Євген Головаха подарував їх Інституту філософії ім. Г. Сковороди на урочистій церемонії з приводу 70-ліття цієї установи. Наш журнал планує згодом оприлюднити найцікавіші з цих матеріалів у розділі Архіви. – Прим. ред.

Якщо говорити про той радянський істеблішмент, то половина з них вчилися з моїми батьками. Ще варто згадати Павла Копніна, що був директором спершу київського, а згодом московського Інститутів філософії. Напевно, переїзд із Києва до Москви у 60-х його й убив. Він не хотів полишати Київ, але партія наказала. Ось вам приклад того, що таке бути директором у Києві й що таке – у Москві.

К. З.: А правда, що Копнін навчався разом із вашою мамою?

Є. Г.: Вони були однокурсниками й друзями.

К. З.: І воювали вони разом?

Є. Г.: Ні-ні! Копнін хіба воював?

К. З.: Так.

Є. Г.: Серйозно? Ну, батько не воював, бо в нього зір був мінус 8. Він без окулярів нічого не бачив. А мама воювала. Я вам про них трохи згодом детальніше розповім.

К. З.: Батьки довго підтримували зв'язок з кимось із названих вами осіб?

Є. Г.: Так. Із Келле, наприклад, він взагалі був найближчий батьків приятель, із Зінов'євим. Втім, не пам'ятаю, щоби батько, хоча ми з ним багато спілкувалися, надто часто згадував про Зинов'єва.

Але не так важливі зв'язки з істеблішментом, головне – випадковість. Ось вони з Омеляновським сюди приїхали й було ще кілька осіб, які взагалі невідомо хто. Після приїзду Омеляновського з'явилися відділи, вдалося таки когось знайти, щоби ті відділи вкомплектувати.

Батько одразу потрапив у відділ Історії української філософії. Все було продумано. Чи була українська філософія – ніхто не знає. Крім Сковороди і професорів з Могилянки важко було когось знайти, але відділ її історії створили одразу.

К. З.: А чим спеціально займався Іван Петрович?

Є. Г.: Він ще в 1953 році видав дві монографії про філософські погляди, відповідно, Шевченка й Лесі Українки («Т. Г. Шевченко і російські революційні демократи 50-60-х рр. XIX ст.» та «Суспільно-політичні й філософські погляди Лесі Українки»). Батько приїхав, подивися хто головні герої – і з'явилися монографії про погляди українських «революційних демократів».

Він потім дозрів і до Сковороди, але книжку про останнього написав вже у 70-х, до сквородинського ювілею. Тоді багато чого видавалося й було дуже легко під усе це видати книжку.

Я завжди дивувався, чому люди добре ставилися до батька, він же постійно з кимось конфліктував. Ось, наприклад, привіз його Омеляновський до Києва...

В. Х.: Чи не могли б ви докладніше розповісти про нього? Все ж, це перший директор відновленого Інституту філософії.

Є. Г.: Хто такий був Омеляновський? Він займався філософією фізики. Йому були не близькими всі ці проблеми на кшталт філософських поглядів Сковороди або поглядів Шевченка та Лесі Українки. Його прислали – він приїхав. Людиною він був інтелігентною, нікого не чіпав, але на все (як здається, це не батькові слова) він дивися так: займайтеся, мовляв, ви Сковородами, а я...

Чим же він займався? Він товаришував із фізиками й замість того, щоби ходити в Інститут філософії та керувати життям філософської спільноти, вчашав до Будинку вчених.

Я думаю, що Омеляновський не писав, що буржуазна квантова фізика – це добре, напевно він писав, що буржуазна реакція нав'язує нам своє суб'єктивістське бачення. Я

сам його не читав, але на спір можу сказати, що він критикував Копенгагенську школу, яка «намагається через природничу науку протягнути ідею бога». Була ж дискусія між Копенгагенською школою та об'єктивістами: представники Копенгагенської школи вважали, що без спостерігача неможливі фізичні процеси, а об'єктивісти вважали, що квантова функція існує незалежно, а спостерігач це наша умовна точка відліку.

Я думаю, що Омеляновський підтримував цю діалектичну об'єктивістську позицію та критикував суб'єктивістів. Але його, все ж, цікавила квантова фізика, а не Шевченко й Леся Українка. Батькові ж не подобалося, що директор не зі своїм колективом. Згодом у батька з'явилося декілька однодумців і вони почали критикувати Омеляновського за байдужість до життя колективу.

Алкоголь і філософія

К. З.: За те, що п'є з фізиками, а не з філософами?

Є. Г.: Ви маєте розуміти, що фізики не пили, хоча може й пили, але це не було умовою їхнього існування. Якщо фізик п'є, то це негативно впливає на нього як на вченого.

Що робить алкоголь? Він знімає напругу. Як для гуманітарія, то іноді це було й на краще, бо гуманітарій, який не розпрощався остаточно з «пережитками» логіки чи хоч якоїсь раціональності, не витримає умов свого існування. Гуманітарій живе дискурсами, а фізик, все ж, знаннями. Це, як ви можете зрозуміти, різні речі. На п'яну голову формулу написати складно, а якусь дискурсивну вигадку створити – без проблем.

Я, звичайно, не буду наводити приклади, але знаю про багатьох філософів зі світовим ім'ям, що зловживали й алкоголем, і наркотиками, і взагалі чим завгодно. Певна річ, це був не Кант, хоча в молодості – і він теж. Його праці, коли він ще пив, мені більше подобаються, а ось коли він вже зовсім нічого не пив і був дуже добропорядною людиною, то написав декілька дивовижних праць з антропології. Таке писати на тверезу голову, напевно, дуже складно.

К. З.: До того ж вважається, що ранні праці Канта були літературно витонченішими, ніж пізні.

Є. Г.: Ось, про це й мова. Замолоду Кант не минав жодної вечірки, вважався дуже світською людиною й пив добряче. А ось протягом останніх років – уже зась.

Тому, може, фізики й дозволяли собі випити 10, 50, 100 грамів, але ви навіть не уявляєте, скільки пили філософи! Не всі були такі, як мій батько, що міг випити літр і анітрохи не сп'яніти. Він залишався спокійним і в нього лише трошки підвищувався настрій, а інші люди – просто падали.

О, ці славетні історії про поважних людей, які напивалися так, що засинали «мордою в салат»! Мені доводилося перехилити чарку з багатьма, проте тільки у філософів бачив, що людина напивається так, що засинає, занурившись обличчям у салат! Збігав деякий час, наш герой прокидався – і продовжував пиячити. Таке я бачив, повторюю, тільки серед філософів, і я їх розумію! Пиття до неприємності було їхньою єдиною розрадою. Це якщо ми говоримо про переважну більшість (були й ті, що не пили, але вони писали доноси). Філософів я би поділив на три категорії: 1) ті, хто пив до смерті; 2) ті, хто не пив, бо був дуже хворий; 3) ті, хто не пив, бо мав написати донос. Четвертій категорії вже не було.

Уявіть собі: не вірити в те, що ти пишеш (адже більшість не вірила в те, що писала)! Вони ж люди, бачать, що коїться, а пишуть, що це прогрес і поліпшення. Тому багато хто пив гірку. Це була, можна сказати, така собі традиція, заведена за сталінсь-

ких часів і потім запозичена наступними поколіннями. Про це я говорити не буду, краще почитайте Кримського, він багато про це писав, оце був літописець! Ось Мирослав Попович про це писати не любить, а Кримський у своїх мемуарах доволі стримано все описав, але достатньо, аби уявити, що коїлося.

Мій чіткий критерій віри чи невір'я у марксистські ідеали – скільки хто пив. Найбільше пили пролетарські інтернаціоналісти, як ніхто інший! Натурально, до самогубств доходило. Вони, здавалося, тверезими взагалі не бували. Наукові комуністи, може, іноді й просихали, але не часто. Потім ішли історичні матеріалісти, діалектичні матеріалісти. І найменше пили знаєте хто? Дослідники філософських проблем природознавства! От вам і критерій. Взагалі марксистською філософією на тверезу голову займатися було важко. Може, й мене спіткала б така доля, але я, на щастя, не прагнув стати філософом.

Філософська освіта: від Червоної професури до МІФЛІ

Є. Г.: Тож батько почав боротьбу з Омеляновським, а мені було дуже смішно, коли через багато років, чув від нього: «І навіщо я став боротися з тим Омеляновським? Він же інтелігентна людина, нікого не чіпав».

Хоча його можна зрозуміти. Він походив з родини, що жила у далекому селі. Його мати (моя бабуся), кричала на нього й біла, коли він читав книжки на горіщі. «Що, писарчуком хочеш стати?», – запитувала вона. Так і жили селяни. Вдень батько пас гусей, а вночі читав на горіщі книжки, проте бабусю теж можна було зрозуміти, адже батько, аби читати, щось підпалював і легко міг спалити хату. Так він і жив, але ви бачите, став професором. Він розумів, що за царського режиму в нього не було жодних шансів вирватися з цього села, тому десь він вірив, що існує якась історична справедливість. Людина, батьки якої вважали, що вона займається дурницями – книжки читає, вступила до найпрестижнішого університету Радянського Союзу, до МІФЛІ.

«Московський інститут філософії, літератури та історії» був створений за наказом Сталіна. Вже коли знищили усе, що рухалося, все хоча б трохи інтелектуальне, Сталін зрозумів, що не буде кому розмовляти з іноземцями, а ті люди, що є (червона професура), взагалі не можуть говорити.

Ви знаєте, як робили червону професуру? Повикидали усіх професорів, що були, взяли невідомо кого й за три роки поробили з них «професорів». Це як узяти первісну людину й уже за рік-три поставити її читати лекції. Уявляєте, що це було? Потім це перетворили на Вищу школу марксизму-ленінізму, але я одного червоного професора пам'ятаю. Ото, скажу вам, був професор!

Сталін зрозумів, що щось не так, з іноземцями немає кому говорити, сором, а тому потрібна була якась еліта. Відповідно, позбирали недобиту царську професуру й назвали все це МІФЛІ (він був створений 1931 року). Конкурс у цей інститут був 13 осіб на місце, при тому, що в Московському університеті конкурсу взагалі не було, як і в більшості вишів, адже просто не існувало людей, яких туди можна було би взяти. Потребувалося ще скласти іспити, а корупція тоді була украй нерозвинена, люди ще не знали, що за гроші можна заробити якусь оцінку, таке неможливо було уявити! Це була частина культури, а в нас, наприклад, зараз і в школі вже ставлять оцінки за гроші.

К. З.: Хто були вчителі вашого батька в МІФЛІ?

С. Г.: Я зараз не згадаю їхніх імен, але це були дуже освічені люди. Були також і не освічені, приставлені до освічених, щоб ті не бовкнули чогось зайвого. Мав бути певний баланс.

К. З.: Батько згадував когось, як свого наставника. Був хтось, хто потужно на нього вплинув?

С. Г.: Він сільська дитина, пройшов конкурс і переміг. Він нікого не згадував, він взагалі не любив згадувати, не любив і ніколи нікому нічого не розповідав. Я з нього іноді щось «витягував», бо він же п'ять років лежав, а так він не любив говорити про минуле.

К. З.: А мама?

С. Г.: І мама не любила. Там таке минуле було, що краще не згадувати. Ви зрозумійте, це були люди, що пережили найстрашніші часи. Це були люди, що народилися в часи Жовтневої революції, пройшли всі репресії, голод, страшну війну. Можете уявити, що це було за життя? Не дай Боже. У нас, звичайно, зараз теж страшний час, але ж не настільки. Ці люди не любили згадувати нічого.

Як померли батьки мого батька? У них у селі був бунт проти колгоспів, у січні прийшло НКВС, усіх – на вози й так виселили ціле село! Куди? У степ, температура мінус 30.

Для чого це зробили? Їхній регіон, Ставропілля, був заселений переважно українцями за походженням, серед яких існував потужний селянський рух, колгоспів вони не приймали. Був «Баб'ячий бунт», вони вигнали агітаторів за колгосп. І це не тільки їхнє село – цілий район, десятки сіл. І таке ж було на Кубані, де був особливо сильний спротив. Просто люди не записувалися – і край.

Що вони (НКВС) зробили? Щоб ви зрозуміли, яке тоді було суспільство. Вони оточили всі ці села на Кубані й на Ставропіллі, де люди не хотіли вступати до колгоспів, і кубанцям наказали їхати на Ставропілля, а ставропільцям – на Кубань, на своїх возах разом із дітьми. Знаєте, що таке той Ставропільський степ, Північ Ставропільського краю? Це дуже страшне місце взимку. Там такі вітри! А ти доїдь до Кубані на своєму возі, запряженому кобилою, яку немає чим годувати. Ну й, зрозуміло, вони просто не доїхали. Бабуся та дідусь приткнулися десь у районному центрі Іпатово (звідки, до речі, вийшов Горбачов), але не пережили голоду й за рік померли, а батька, який був ще дитиною, віддали, як сироту, до школи колгоспної молоді. І він став там учитися.

Ну, що згадувати? Згадувати, як репресували? Згадувати, як у Педагогічному технікумі, де вчився батько, одного дня всіх учнів поставили й сказали, що всі їхні викладачі – це зрадники й вороги народу, тому ви маєте їх засудити (всі, хто їх навчав протягом двох років, – директор, викладачі, – умить виявилися «зрадниками»)?

Про що згадувати? Про війну? Не доведи Боже! Жодна нормальна людина про війну не буде згадувати. Люблять згадувати штабісти й маршали, що відсиджувалися в тилах, а ті, хто по-справжньому пройшов усе це жажіття, не люблять. Згадувати, як людям відриває руки, ноги, голови? Хто буде це згадувати?

Або сталінські часи. Ось сидить людина поряд з тобою, а ось її вже забрали. Психіка не витримає про таке згадувати.

Це я можу згадувати, бо моє післявоєнне покоління було дивним для всіх інших. Ми вже бачили світ, в якому війни не було, а перша війна, свідками якої ми стали – це Російсько-українська війна на Донбасі. А до цього війни ми не бачили – щасливе покоління. Тому я можу згадувати, бо я жив у Києві, Київ був мирний, вже й Сталіна не було. Я можу згадувати, можу рефлексувати – це не стрес, не травма, все нормально.

А мама що буде згадувати? Вона мала ордени, медалі, вона витягала поранених бійців з поля бою, а одного разу отримала три поранення в одному бою й на цьому її військова кар'єра закінчилася. Дві речі вона про війну згадувала.

Перше, що вона нікого не вбила, німця, не німця, вона нікого не вбила. Друге – «самостріл». Коли зараз знімають фільми про війну, знаєте, це усе така велика брехня! Що таке артилерійська підготовка? Це коли люди сидять, накрилися, а на них падають снаряди, тут щойно сидів хтось поряд – і ось його на шматки розірвало... І так вони всі сидять, чекають. У нормальних людей не витримувала психіка, вони брали гвинтівку, приставляли собі до руки й стріляли. Потім прикликали санітара – і мама має бігти, витягувати людину з окопу. Але був наказ, за яким усіх «самострілів» (їх було легко вирахувати, бо пістолетів у них не було – лише гвинтівки, і коли вони в себе стріляли, то на них залишався пороховий газ) належало розстрілювати. А сандружинник, який таке виявив, мав негайно повідомити відповідні органи. Але мама їх просто перев'язувала, а якщо бачила пороховий газ, то рвала гімнастерку (наче кров'ю залило), перев'язувала й відправляла далі, на лікування. І якби вона чесно виконувала наказ, то на її совісті були б смерті людей, розстріляних людей, в яких просто не витримала психіка.

Те саме було й при атаках. Що таке атака? У кіно показують людей, що кричать: «За Родіну! За Сталіна!» Ага. Підніми в атаку людей, коли угорі свистять кулі й тільки-но ти встав, то одразу й упав. Підніми людей в атаку. «За Родіну! За Сталіна!». Закінчувалося тим самим, тими ж самострілами. Але потім цю проблему розв'язали й почали наливати по 100 грамів. Після 100 грамів, можна вже й у атаку піти.

Тож згадувати цим людям було не дуже приємно. Згадувати можна мирні часи, а те, що пережили вони – ні. Ну й, зрештою, така звичка була, не надавати цьому великого значення. І, за всього цього, вони були більш безпосередні, ніж моє покоління. Якщо мама займалася діалектикою, то говорити про діалектику вона могла 24 години на добу. Батько, який досить скептично ставився до діалектики, як уважав, що має бути життя колективу, що директор має цікавитися, що він має його організувати – то постійно директора критикував. Потім батько згадував про свої односторонні, мовляв, не дай Бог знову їх зустріти. Бо Омеляновський був інтелігентною людиною, а ті, з ким батько критикував Омеляновського, – повними «відморозками». За це вони й отримали нового директора, Остряніна. Омеляновський не витримав критики колективу й поїхав собі назад до Москви. Адже той колектив (під керівництвом батька) надто дошкульно напосідав. Я думаю, коли це все закінчилося, то Омеляновський з полегшенням зітхнув, «перехрестився» й поїхав до Москви, де ходив собі спокійно в Будинок вчених.

А колективу за все це, за всю цю їхню боротьбу, надіслали Остряніна. То, взагалі, була дуже цікава людина. Його «привіз» секретар харківського обкому партії, якого свого часу призначили секретарем ЦК з ідеології, «привіз» як свою людину. Але про це ми ще матимемо нагоду поговорити.

І той привезений Острянін був плагіатором. Чому він став плагіатором – дуже цікава історія. Хоча він навіть плагіатором не був, бо плагіатор має працювати, списати десь, взяти якийсь текст, переробити його, передрукувати, а Острянін не так почав. Він брав референтів, які писали за нього статті, це дуже добре змалював Кримський.

Як філософували у 50-х

А. К.: Ми б хотіли перейти до 50-их років і зупинитися, власне, на постаті Остряніна. Ким він був? Які мав наукові інтереси? Як його зустріли в Інституті філософії?

К. З.: Особливо нас цікавить питання, чи справді він був плагіатором, як це можна прочитати з документів, і з чого почався його конфлікт із вашим батьком? І коли він змінив вашому батькові тему дисертації: до чи після того, як останній, разом з іншими співробітниками, знайшов у нього плагіат?

Є. Г.: Взагалі, треба розуміти атмосферу, яка склалася в українській філософії, наприкінці 40-х – на початку 50-х років. На той час у Києві було заледве чотирири доктори філософських наук. З них, я знаю двох, Єневича й Москаленка (обоє – з університету Шевченка). Ще був Новіков, в Інституті філософії.

Що це були за люди? Був ще й Омеляновський, про якого я вже говорив. Приїхавши з Москви, він займався філософськими питаннями квантової фізики й не цікавився українською філософією, обтяженою на той час двома ідеями.

Перша полягала в тому, щоб нікого не репресували. Для цього потрібно було виявляти величезну обережність, адже згадані два університетські доктори були своєрідними інквізиторами у філософії. Єневич, скажімо, писав наклепи на кого тільки можна. У нього була традиція. Написавши донос, він підходив до тієї людини та розповідав, що на неї написано донос. Він це знав точно, бо сам і писав. Така ось людина була.

Його прозвали «однорукий дворушник», бо в нього не було однієї руки. Студенти навіть придумали для нього визначення на запитання, що він таке – одна голова, одна рука і шість ніг. Він відслідковував, хто де з'являвся, був «каральною рукою».

Москаленко був трохи іншою людиною. Взагалі, характерною ознакою тодішньої української філософії, було те, що всі найвпливовіші посади, як правило, обіймали вихідці з центральних органів партії (якщо у них там були якісь провини, то їх карали засланням «на науку»). Така була традиція. Якщо вважалося, що ти не впорався зі своєю роботою у вищих органах, то запускалася стандартна процедура. Прикладом може слугувати Ємельяненко, заступник Остряніна, досить дивна постать. За свої провини він став заступником директора Інституту філософії й одночасно – секретарем інститутської парторганізації.

Так от, Москаленко теж спочатку був партійним робітником, а потім його відправили «на науку». І знаєте, у такій атмосфері було важко, тому я завжди посилююся на Кримського, який на той час був студентом і все це бачив.

Друга ідея тогочасної української філософії – визначити (звісно, за стандартами комуністичної ідеології), чим займалися українські мислителі минулого, від Середньовіччя – до Сковороди, а потім Шевченка, Франка й решти українських діячів, що насамперед були літераторами й митцями. Про власне філософів, що жили в Україні, наприклад, про Бердяєва й інших, не згадували, бо про таких було заборонено згадувати. Але були «революційні демократи» й потрібно було визначати саме їхню роль.

В. Х.: А були ще якісь цілі?

Є. Г.: Ще одним завданням було визначити філософське світосприйняття видатних діячів української науки, хоч якось пов'язаних з комуністичними ідеями.

Ось ви питаєте, чим займався Острянін. Він писав про філософське світосприйняття Мечнікова. Чому? А тому що, як ви знаєте, Мечніков учився в Харківському універ-

ситеті й уже звідти перебрався до Росії. Але за походженням він українець, один з трьох Нобелівських лауреатів, що пов'язані з Харківським університетом.

Праці Остряніна переважно складалися з опису філософського світогляду деяких діячів, але він не був винятком. Якщо, наприклад, узяти мого батька, то, як я вже згадував, захищена ним ще у Москві 1947 року дисертація стосувалася історичного матеріалізму. А коли він переїхав до України, то дуже швидко написав дві монографії: про Шевченка й про Лесю Українку, про їхній філософський світогляд.

Скажімо, батьків головний соратник у боротьбі з Остряніним, Рубашевський, писав про філософський світогляд Мічуріна. Але ви ж, напевно, не знаєте, хто такий Мічурін? Уся біологічна наука в Радянському Союзі тих часів складалася з мічурінської ботаніки, хоча називалося це чимось ширшим. Мічурін сам не знав, що він великий вчений, він просто був селекціонером у дорадянські часи. Але в нього були свої ідеї. Головна його теза: «ми не можемо чекати милостей від природи, взяти їх від неї – наше завдання». Це гасло дуже добре сприйняла марксистська ідеологія. Адже Маркс у своїх тезах писав, що головним завданням філософії є не тільки збагнути, але й перетворити. А раз щось виявлялося співзвучним Марксу, воно піднімалося на щит. Уся біологічна наука, все, що мало стосунок до агробіології, все це будувалося на ідеях Мічуріна. Була така організація, що називалася ВАСХНІЛ, офіційно побудована на цій ідеології. Ця організація, зокрема, погано ставилася до генетики, бо та суперечила вченню Мічуріна.

Ось про Мічуріна та світогляд і писав Рубашевський, на той час – завідувач відділу діалектичного матеріалізму. Й отримав за це Сталінську премію. Бо він обґрунтував справедливість мічурінського вчення з позицій філософії. А ось батько писав про світогляд Шевченка й Лесі Українки, а ще окремі статті про світогляд Франка.

Острянін – про Мечнікова, бо Мечніков теж вважався справжнім вченим, матеріалістом, отже – «відповідав вимогам». Хоча, слід сказати, він і справді був великим вченим, на відміну від Мічуріна.

Таким був філософський мейнстрім: обґрунтувати, по-перше, що діячі науки й культури мали матеріалістичні погляди й цілком відповідали вимогам марксистського вчення, по-друге ж, що саме на цих засадах має будуватися вся наука. Ось з таким доробком Острянін переїхав до Києва. Острянін мав підтримувати певний національний колорит, про який слід було писати. Й оскільки Омеляновський не мав до цього жодного відношення, то він був тут достатньо випадковою людиною.

К. З.: Дуже цікава назва праці: «Критика метафізики в буржуазній біології». У зв'язку з нею – моє запитання. З документів тієї пори видно, що ІФ мав дуже тісні зв'язки з Інститутом літератури, Спілкою письменників, фізичним, біологічним факультетами, але нема жодної згадки про зв'язок з іншими філософськими установами, особливо з Москвою. З чим це може бути пов'язано?

Є. Г.: З тим, що українських філософів розглядали, зрештою, як адаптаторів. От чим, наприклад, займаються зараз наші філософи? Переважно – адаптують ідеї світової класики до наших духовних реалій. А тоді треба було опанувати марксистські ідеї й пристосовувати їх до реалій. Ну, не було українського Інституту філософії, і грець із ним. У Москві ж був, і міг усім нав'язувати ідеологію. Але вони розуміли, що має бути місцевий колорит. І щоб українці краще сприйняли марксистське вчення, його треба було адаптувати до свідомості українців, використовуючи знакові постаті, такі як

Франко, Шевченко, Леся Українка. Проте це не означало, що не можна було згадувати когось із Росії.

Московська філософія була, так би мовити, головною, українська ж – похідною. Остання займалася адаптацією до місцевих умов тих ідей, що йдуть із Москви. Як зараз іде адаптація світової думки до наших сучасних реалій. У нас з'являються оригінальні філософи, я ж нічого не кажу. Але головним, як на мене є адаптація запозичених ідей, ну, з того, що я принаймні бачив і що я читав.

К. З.: Як відбувався поділ тем між Інститутом філософії та Інститутом літератури, бо існувало дуже багато перетинів із літературознавством, з літературною критикою?

Є. Г.: Саме тому вони й контактували. Було дуже цікаве обговорення (якщо ви знайдете протокол) книжки мого батька про Лесю Українку. Мирослав Попович цей протокол має, якщо захочете – подивіться, дуже цікаво. Адже участь брали не тільки філософи. Оскільки до його книжки було багато претензій від філософів, то вирішили перенести розгляд на міждисциплінарний рівень. Навколо постаті Лесі Українки об'єдналися історики, мистецтвознавці, літературознавці тощо. Мені ця тема дуже цікава. Зрештою, де ви зараз знайдете таке обговорення? То були люди, які серйозно ставилися до всього. Я вже не знаю чи то просто був такий тип особистості, чи вплинуло щось надзвичайне, чи все сталося через традицію.

Що цікаво, у нас знищували стару професуру, все знищували, нав'язувалась єдина ідеологія, але тип особистості, як не дивно, у ставленні до того, чим ти займаєшся, хай це буде навіть маячня, був дуже серйозним. Хай навіть обговорювалася наявність у Шевченка марксистських ідей, усе одно серйозне ставлення було.

В. Х.: А як на цьому тлі виглядає сьогодення?

Є. Г.: Зараз я цієї серйозності, на жаль, не бачу, зараз у нас панує компліментарність. Ви можете уявити, щоб зараз монографію директора Інституту філософії винесли на публічне обговорення в цьому Інституті? І щоби при цьому одні сказали б одне, інші – інше? Зараз це важко уявити. Зараз просто «беруть до відома», що, скажімо, Мирослав Попович написав таку й таку книгу.

Зрештою, іншою тоді була не лише традиція обговорень, але й навіть елементарна культура побуту. Візьмемо хоча б ресторанну культуру. Сучасна ресторанна культура – не культура. А тоді вона була (ще дореволюційна), традиції зберігалися. Своя культура була, до неї ставилися майже сакрально. Післявоєнний етап, 50-60-ті, це абсолютне руйнування старої культури й формування нової, абсолютно еkleктичної, позбавленої принципів.

Так от, в Інститут філософії запросили літературознавців. Головна претензія до батька, була в тому, що він нав'язує Лесі Українці той світогляд, якого вона не мала насправді.

Я ж кажу, була культура обговорення. Запросили, літературознавців, один яких навіть знав Лесю Українку особисто. Це, здається, було 1952 року. Той літературознавець уживав фрази, на кшталт «Як я пам'ятаю...». А що батько? Не думаю, що він все це знав. Але в нього було завдання: обґрунтувати, що Леся Українка знаходилася під впливом марксистських ідей. Знаходилася вона під впливом чи не знаходилася, а обґрунтування були потрібні. Батько й написав щось про те, хоча достатніх доказів, з точки зору критиків, не надав.

Я з повагою ставлюся до цих критиків, адже тоді їм мали сказати: «виходить, Лесі Українці не були притаманні марксистські ідеї?» Таке могло погано закінчитися в ті

часи. Проте вони теж цікаво обґрунтовували свою позицію, зі своїми ідеологічними нюансами. Не буду зараз витратити час на докладну розповідь. Це як між реалістами й номіналістами: і ті, і ті вірили в Бога.

Отож, вийшов один критик і сказав, що «особисто спілкувався з Лесею Українкою, і що до неї приходили марксисты отакий і отакий, розповсюджені марксистської ідеології в Україні, і що вона дуже захоплено їх слухала. Значить, знаходилася таки під впливом ідей, адже слухала марксистів, приймала у себе, на неї це справляло враження, так, я пам'ятаю».

Так що ставилися до всього дуже серйозно й реальної критики було значно більше, ніж у наші часи. Але всі разом вони мали розв'язати це завдання, показати, що в Україні була філософія, а головне, що ця філософія мала певне відношення до марксистської ідеології.

К. З.: Дуже цікаво було в одному з протоколів 1951 року побачити ухвалу щодо обов'язкового написання кількома аспірантами дисертацій за тематикою статті Сталіна «Марксизм і питання мовознавства».

Є. Г.: Саме так, обов'язкового. Це взагалі була визначальна праця, з якої мали виходити всі гуманітарії. Ну, після 55-го року, звісно, вже не мали. Головна ідея була яка? Що комунізм – це реальність. Сталін щиро вважав, що соціалізм – добре, це перехідний етап. Але головне – комунізм. І уявлення однієї людини, яка на верхньому щаблі сидить, поступово трансформувалися на завдання для всіх. І тому всі мали обґрунтовувати, що радянський народ – на шляху до комунізму, а, відповідно, філософи мали обґрунтувати чому і як все це здійснюється й у яких напрямках. Виховання трудящих, ініціативи, партійне керівництво цим процесом.

К. З.: З цієї точки зору дуже дивно, що вашому батькові змінили тему докторської дисертації з XIX-XX століття на XII-XV. Який же там комунізм? Яка тяглість?

Є. Г.: Батько вважав, що його таким чином хотіли скомпрометувати. Він не знав належним чином латини й давньогрецької. З його точки зору, це було переслідування.

Не можу гарантувати, що розумію суть проблеми, про яку Ви запитуете, я не дуже тоді цим переймався. Але можу дещо припустити. Ідеологічно слід було довести, що саме в XII-XV ст. закладалося підґрунтя централізованої держави. Цього потребував режим Сталіна. Отже, головну увагу приділяли не змістові, скажімо, західної схоластики. Для тих, хто ухвалював цю тему, було важливо обґрунтувати єдність держави, необхідність боротися зі смугами сепаратизму. Тобто, ідею централізації. Ніби богослови XIII ст. обґрунтовували державницькі ідеї, казали, що з Київської Русі почалася держава, єдина україно-російсько-білоруська держава. Те, що, власне, зараз є в Росії. Влада бачила всі проблеми децентралізованого простору й філософія була спрямована на те, щоби організувати цей простір. Нібито саме централізована держава для середньовічних мислителів була визначальною. Комуністи, на цьому тлі, поставали природними наступниками давніх богословів, що краще за останніх окреслили проект централізованої держави й, головне, утілили його.

К. З.: Ви саме згадали про народи: російський, український, білоруський. В одному з протоколів 51-го року йдеться про репрезентацію дружби між українським і російським народом. Чи справді український народ позиціонувався як окремий народ?

Є. Г.: Так. Ніхто цього не заперечував. Народи єдині. Комуністи сповідували «розквіт через національну унікальність». Тобто, культурну специфіку враховували. Головне для них було – боротьба з буржуазним націоналізмом. Чимало понаписували з цього

приводе. Було ж навіть дві науки: науковий комунізм і пролетарський інтернаціоналізм. Був відділ в Інституті філософії, який називався Відділом пролетарського інтернаціоналізму. Дуже, до речі, цікавою людиною був зав. відділу Володимир Євдокименко. Це, до речі, один із перших аспірантів Інституту. Абсолютно дивовижна людина. Я би вам скільки про нього міг розповісти, але не буду. То була квінтесенція українського філософського духу!

К. З.: А це у відділі інтернаціоналізму боролися з космополітизмом?

Є. Г.: Ні-і-і! З космополітизмом усюди боролися від кінця 40-х до початку 50-х, на всіх рівнях. А чому ж ця кампанія відбувалася? Філософи мали підняти деяких представників некосмополітичної думки на такий рівень, щоб ці космополіти не мали ні на що претензій. Наприклад, Мічурін, Мечніков – нічого космополітичного в них не було.

А пролетарський інтернаціоналізм розквітав десь з кінця 50-х років і до Перебудови. Чому саме пролетарський інтернаціоналізм, науковий комунізм, навіть історичний матеріалізм існували? Це ж неіснуючі науки. Люди займалися тим, чого немає. Який інтернаціоналізм? Що це за наука? Який комунізм? Тобто, за окремі напрямки науки визнавалися якісь дивні конструкції, вигадані в межах окремої політично-філософської доктрини. Цим займалася неймовірна кількість людей. Ну, я сам, наприклад, захищався з історичного матеріалізму. Хоча у мене була спеціальність «соціальна психологія», але в Україні не було спецради з такої спеціальності. Тому, щоб не їхати до Москви, вирішив захищатися в Києві з істмату.

К. З.: А з чим було пов'язано те, що десь з 1954-55 рр. у протоколах ідеться про необхідність робити акцент не на окремих персоналіях, а на цілісності світогляду?

Є. Г.: Дуже правильне запитання. У повсякденній праці писалися переважно праці, присвячені персоналіям. Тобто люди брали якогось діяча літератури, мистецтва, науки чи будь чого й писали про його світогляд. Справа в тім, що це було, як на мене, найнебезпечнішим – писати узагальнювальну працю й самому претендувати на якусь бачення. Могли виникнути певні запитання до тебе. А там уже й до ревізійнізму, і до опортунізму було як шапкою докинути.

Ось тому переважала філософська персонологія. Дуже цікаво, що про Сквороду багато не писали, Скворода – це вже був третій етап.

Перший етап, повсякденний – переважно філософська, персонологія. Потім – створення, це вже з середини 50-х до середини 60-х, якихось узагальнювальних праць з історичного й діалектичного матеріалізму. А період, який починається з Копніна, це вже вихід на сучасну філософську тематику. Чи знали ви, що він ліквідував відділ діамату в Інституті філософії?

К. З.: А як до цього поставилося партбюро?

Є. Г.: А в нього був свій аргумент (Павло Васильович, взагалі, був дуже цікавий політик). Аргумент полягав у тому, що відділ діамату вже є в Москві й тому київський – зайвий.

К. З.: Тим більш обґрунтування було дуже плідне, бо в більшості протоколів писалося, що відділ діамату мав найгірші показники й там працювали наймолодші співробітники.

Є. Г.: Я й кажу. Лауреат Сталінської премії Рубашевський був завідувачем відділу діалектичного матеріалізму, а писав про світогляд Мічуріна.

К. З.: Хотіла ще про нього запитати. В одній зі своїх промов, якраз щодо директора Інституту, він каже, що завжди досить критично ставився до своїх керівників і досить

часто ті потім ставали ворогами народу. Він навіть називає їхні прізвища, проте ті вилучені з протоколу.

С. Г.: Розумієте, у цьому вся діалектика розвитку. З одного боку, він дійсно був дуже критичним, вони ж із батьком з'їли Омеляновського. Хоча здавалося, чим тобі може завадити така людина, як Омеляновський, що займався квантовою механікою? Я ніяк не міг цього зрозуміти. Він, мовляв, не цікавився життям колективу. А зараз не цікавишся – і добре, що не цікавишся. Хто в нас зараз чим цікавиться?

А те, що було тоді, напевно можна назвати культурою зацікавленості, яку ми втратили. Не випадково ви досі не маєте професійної філософської асоціації. Ну є Філософський фонд, молодець Сергій Пролеєв, але це більше його власна ініціатива. Якщо вже немає повномасштабної асоціації, нехай буде хоч це.

А тоді всі мали всім цікавитися. Ця ідеологія зацікавленості мала й зворотній бік, бо тобою теж усі цікавилися, й це могло тобі багато чого коштувати, якби щось «не те» знайшли.

Але було зовсім інше ставлення до своєї справи. З такою культурою було складно вижити, тому багато хто і не виживав.

К. З.: А Рубашевський відкрито виступав чи теж писав доноси?

С. Г.: Ні, він доноси не писав. Була така закономірність, що ті, хто писав доноси, не дуже любили виносити щось на публіку. А Рубашевський любив публічні виступи. Я його добре пам'ятаю, вони дружили з батьком. Ми бували в нього вдома, він у нас. Взагалі, він був дуже цікавою людиною. Візьміть до уваги хоча б те, що він був сліпим, погано орієнтувався на місцевості. У нього була дружина, теж дуже цікава. Вона спочатку якось йому допомагала, була без освіти, виховувала дітей. Рубашевський рано пішов з життя, але я потім підтримував із нею зв'язок і цікавим було те, що вона постійно читала йому філософські тексти. Ну, можете собі уявити, коли проста жінка дивиться за сліпою людиною, а потім починає читати багато філософських текстів. Вона спілкувалася тільки силогізмами. Вона це якось так зрозуміла й так філософський світ бачила. «Вот я подумала. Жизнь – это бытие, бытие – это человек. Следовательно, человек – это жизнь». Я не буду казати про це з точки зору Аристотеля, але вона робила висновки й так жила.

Рубашевський жив у вигаданій реальності. А ті, хто мав очі, бачили, що відбувається, і все розуміли. Таких людей було багато, але вони тримали все в собі. А йому просто читали тексти, він слухав. Напевно, це й був ідеальний тип радянської людини. Якби всі були сліпі, то, може, все й добре б закінчилося для СРСР.

От, наприклад, ще один борець з Остряніним, на прізвище Гот, дуже цікава постать. Він був партійним діячем, помічником Молотова, потім якось опинився в Україні, деякий час був заступником директора Інституту філософії й теж не знайшов порозуміння з Остряніним. Така доля. Спочатку обертався в партійних колах, а потім опинився тут. Я його бачив, це була зовсім інша людина, це була людина, яка багато що розуміла, але за темпераментом і широтою натури він... Таких людей взагалі зараз немає.

Знаєте, як його викинули з України? Коли Щербицький став першим секретарем, після Шелеста. Гот тоді був чи в Інституті, чи в якомусь виші. От, якось він ішов у колоні на черговій радянській демонстрації, а Щербицький стояв на трибуні. Саме Хрещатиком тоді ходили демонстрації, діячі партії з трибуни на Майдані виголошували вітання. Як було в Москві, біля мавзолею, так і тут на Майдані (тоді це була площа Калініна). Гот ішов у першому ряду, а трибуни були невисокі. Він побачив Щербицького

й вигукнув собі: «О, Володя! Привет! Как жизнь?» А ким був Щербицький, коли Гот був помічником Молотова, до якого Щербицький, дрібний партійний діяч, мав їздити? Ну, Гот, його й «привітав», як колись. Отака була людина. «Володя», звісно, шепнув комусь, щоб от цього через 3 дні тут не було. Але потім він обіймав високі посади, був головним редактором «Философских исследований», одного з двох радянських філософських журналів. Він очолював цей журнал багато років, зробив багато добрих справ, за спогадами усіх московських філософів. У моєму сприйнятті, це була людина, яка багато чого розуміла. Він, справді, був таким собі фррондером. Зрозуміло, не антикомуністом, але то вже була фрронда. І таких людей було багато, ціла внутрішня фрронда.

Острянін таким не був. У чому полягала його проблема? Омельяновського з'їли, бо, бачте, «не цікавиться життям колективу». Ну, йому набридло це слухати, він і поїхав собі. А Острянін був доктором наук, з Харкова, писав книжки. Секретарем з ідеології (здається, йшов 1952 рік) вже деякий час був член Політбюро Іван Дмитрович Назаренко, колишній секретар з пропаганди й агітації Харківського обкому. Існувала традиція, згідно з якою керівник мав приводити свої кадри. А в Інституті не було докторів наук, на яких цей діяч міг покластися. Отже, він «свого» доктора наук забирає й ставить головою ідеологічної організації. Щоби все було своє, так би мовити. Гадаю, і зараз багато в чому ця традиція зберігається, але тоді все було чітко: треба ставити своїх людей для полегшення практичної взаємодії. І, як свідчать інститутські протоколи, Остряніна спочатку сприйняли позитивно. Я чітко пригадую, що Острянін не був, навіть на думку Мирослава Поповича, аж такою вже поганою людиною. Доносів не писав, як Сневич чи як Москаленко, якого всі відверто боялися. Зрозуміло, в університеті було страшніше, там панував ідеологічний диктат, там одразу, якщо ти не вписувався в рамки, могло статися будь що.

Я ж вам казав, що коли Попович із Кримським закінчували університет (1953), а вони були студентами моєї мами, то вона відразу пішла до керівництва й сказала:

- Вот, у нас Слава и Сережа заканчивают – их надо в аспирантуру.
- А почему это их надо в аспирантуру? – запитали в неї.
- Они ведь самые умные.
- Ооо! Умников нам как раз и не надо.

І так Кримський залишився на чотири роки без роботи, а Поповича розподілили вчителем у Тернопільську область, де він працював до 1956-го. У Кримського була гірша ситуація, як у некомуніста та ще й єврея, це був вирок для філософа. Якби він хоч був членом партії, а так – без шансів.

А от Острянін узяв Кримського, це було його велике досягнення. Чесно, не знаю, чому він його взяв, але знаю, що з цього приводу відбувалося в нашій сім'ї. Прийшла дружина Кримського до мами (батьки її знали) і каже: «Вот, Сережа в таком состоянии, работы нет, что делать? Он на грани». Ну, мама до батька, що ж робити. А батько у відповідь: «Ничего сложного. Пусть он пойдет к Острянину, скажет, что такого мерзавца, как Головаха, свет божий не выдывал. И я тебя уверяю, Острянин возьмет его на работу».

Не знаю, чи дотримався Кримський цієї поради, але на роботу його взяв саме Острянін, це факт. І взяв не лише Кримського, але й Роменця. Тобто, він брав на роботу непоганих людей. Він і Поповича взяв, і Мазепу. Тому, можливо, і було до нього позитивне ставлення. Але головним було те, що він усього боявся, він постійно всього боя-

вся. І він хотів, щоби все було тихо. А в ті часи люди були соціально активні. Я думаю, що з цього все й почалося.

І, по-друге, хай би що було, хай які часи, а люди завжди знають, хто сам добрий фахівець, а хто користується чужими зусиллями. І до таких людей поваги бути не може. От, ви кажете, що він плагіатор. Так. Кримський це добре описує. Він писав за Остряніна його працю. У спогадах Кримського вказана стаття Поповича, де той прямо заявляє, що Острянін узяв собі двох працівників, щоб вони за нього писали його працю. Але Кримський писав за нього чесно, а Роменець переписував з якихось журналів. Отак і виникла ситуація з плагіатом. Всі знали, що він свої праці пише не сам. Наприклад, був Шинкарук, до якого теж було багато претензій, але його поважали, бо знали, що Шинкарук пише сам. А оскільки його праці визнавали, то виникала й повага.

Проблема з Омелянєвським полягала в тому, що йому було байдуже до української філософії. Остряніну ж треба було писати праці й над ним був контроль. Він же був людиною секретаря ЦК з ідеології. Так, над ним був контроль, але й була відповідна підтримка. Його проблема полягала в тому, що його начальство мало бути ним задоволене. Він писати не міг. «А оті всі, вони пишуть. До чого це призведе?», мабуть, думав він. І боявся конкуренції, не даючи захищати докторські дисертації. Декілька людей пішло, бо не було жодної можливості захистити докторську в цьому інституті. Конкурентів він не любив і боявся, що буде якась людина, яка робить все сама. Були ті, хто добре до нього ставилися, були ті, хто ставився погано, все записано у відомих вам протоколах. Але головне, що це була людина, яка всього боялася. А в нього жінка була єврейка, і він, на думку Поповича, боявся, що це проти нього використають. Тоді всі хто, пережив боротьбу з космополітизмом, знали, чим це може закінчитися. Тому Острянін сидів тихо й мовчав, виконував всі команди згори.

А люди в Інституті були з темпераментом, прагнули самостійності. Нам цих людей важко уявити, це був зовсім інший тип особистості. І біографії їхні були дивні. Хоч би згадати того ж Рубашевського. Або ще я пам'ятаю була така собі Валентина Скаржинська, теж боролася з Остряніним. Між іншим, єдина за всю війну жінка – комісар високого рівня. Десь у фронтовому політвідділі вона працювала, хоча починала із сандружиниці. У сімнадцять пішла добровільно на фронт, як і моя мама. Потім у її біографії був Китай, революційна армія, стосунки з Мао Цзедуном. Таких людей дуже важко уявити серед наших сучасників.

Моє покоління відрізнялося від них тим, що виросло у спокійні часи. Війни вже не було, а репресії істотно послабилися. Найгірше, що могло статися – сім років у таборах і три ще десь. Якщо ж нікуди не лізти, можна було прожити нормальне життя. А в тих людей життя було зовсім інше й зовсім інший тип характеру. Тому такі, як Острянін, переважній більшості з них мало подобалися, і вони його з'їли. Якщо говорити про видання часів Остряніна, з 1952 по 1962 рік, то що ви згадаєте?

К. З.: Монографія Нічик тоді так і не вийшла. . . .

Є. Г.: Нічик була однією з тих, хто боровся. Хоч і молода, але з гонором, вона приєдналася до опозиції Остряніну.

Скільки її було, тієї боротьби. . . Зараз важко уявити щось подібне. От є у вас Інститут філософії, дуже багато поважних людей. Хто там з ким бореться? Один Кузнецов бореться, але й він не з ІФ, а з Академією, що, на його думку, застаріла. Щоправда він не розуміє: якщо знищити академію, узагалі нічого не залишиться. Буде аграрна держава з підконтрольними ректорами. Вони ж нас, академічних вчених, побоюються.

В. Х.: Справді побоюються?

Є. Г.: Хочу вам сказати, що ця традиція поваги до академічного вченого, хоч і часи, про які розповідаю, були жахливі, якось підтримувалася (доки академічний вчений не ставав, скажімо, «ревізіоністом» чи «шпигуном»). Вчених поважали. А зараз... Служи владі, не служи владі – усе одно поваги до тебе не буде жодної, будуть лише певні побоювання. Чому вони так ставляться до Академії? Бо Академія незалежна. З одного боку, отримує гроші від держави, з іншого, не можна їй, як якомусь ректору, вказати, що треба робити. АН непідконтрольна владі, всі рішення приймає президія, і ця традиція йде ще від радянських часів. Так, тоді тебе могли покарати, але без рішення президії нічого з тобою б не сталося. Такий от дивний феномен. Унікальний статус академічного вченого визначався так, що цей вчений відавав себе всього науці й не можна було йому заважати. Ну, хіба вже коли він переходив ідеологічну межу. Так було тоді, нині ж є інші засоби.

Але повернімося до специфіки досліджень. Ви правильно сказали, у 50-х панувала світоглядна персонологія. Механізм був такий: бралася впливова історична постать. Як принцип покладалось, що вона не може не мати світогляду. Справді, як скажеш, що в неї не було світогляду? Може й не було, але принцип стверджував інше. А яким був світогляд? По-перше, матеріалістичним, по-друге, певною мірою наближеним до марксизму. Треба було визначити ступінь наближення цього світогляду до марксизму й відшукати ті риси, що вказували на таке наближення.

Але вже від середини 50-х з'являються нові вимоги до філософів. Усі розуміли, що країна розвивається, і треба було, виходячи з марксистської ідеології, знайти аргументи на користь того, що все робиться правильно, а загальні тенденції свідчать, що суспільство невідворотно розвивається в прогресивному напрямі, тобто йде до комунізму.

К. З.: Тим паче, точилося певне змагання, адже Інститут літератури й Інститут історії вже випустили двотомовики, а Інститут філософії – ще ні, на той час.

Є. Г.: Їм, літературознавцям чи історикам, було легше, бо, все ж, вони мали справу з історичними фактами й літературними артефактами, а на що міг спиратися філософ? На Маркса, Леніна й радянських партійних діячів...

У мене від батьків залишилася ціла шафа з подарованими книжками. І в цій шафі половина книжок – з повоєнного періоду, десь до початку 60-х років, тобто з періоду, коли почали займатися філософією. Тоді починалася справжня філософія. З'явилися логіки, методологи науки, писали про філософські питання природознавства. Почали займатися історією, якісь професори були.

К. З.: Джерельна база Нічик з філософії XVI-XVII ст. вражає, вона містить навіть посилання на німецькі дисертації. Цікаво, як вона ті дисертації діставала?

Є. Г.: Все можна було дістати. Були спецфонди, до яких стали давати допуск. Потрібен був дозвіл від директора інституту, мовляв, такий і такий працює над такою й такою дисертацією. Ти приходив, здавав всі засоби копіювання (тоді це був тільки фотоапарат), розписувався, фіксувалося, що саме ти читаєш, і так англійською мовою можна було читати твори «буржуазної» соціології й психології.

Читали, можна було працювати в архівах. Ви ж розумієте, це була хрущовська відлига й заборон стало значно менше. Але ви подивіться, які тільки були назви у праць з 50-х. Я подивився й подарував усі ті книжки Могилянській бібліотеці. Просто починайте назви тих праць, самі праці не читайте, тільки назви. «Трудовий подвиг радянсь-

кого народу в побудові комунізму». Це була філософська праця. Була ще така «чудова» наука, як науковий комунізм.

Марксистські науки

К. З.: Євгене Івановичу, а що ви можете сказати про статус філософії в тодішньому суспільному житті, про її особливості, про радянські традиції, що, можливо, зберігаються й досі?

Є. Г.: Філософія в СРСР розглядалася як найважливіша складова ідеології. Це була теоретична база комуністичної ідеології. Саме філософія. І її складові: історичний матеріалізм, діалектичний матеріалізм, науковий комунізм – дивовижна наука. Уявляєте собі – науковий комунізм! Така наука була. У мене є один колега, науковий комуніст за дипломом, який чесно каже: «Я не маю вищої освіти. Я отримав ступінь з науки, якої не існує». Ну, він, щоправда, вже захистив докторську з соціології.

Щодо наукового комунізму, до речі, щоб ви зрозуміли, в якому світі живете. У 1991 році, коли Україна стала незалежною й заборонили комуністичну партію, а потім вилучили всі ці дисципліни, на кшталт наукового комунізму, тут же збіглися професори з наукового комунізму й за кілька днів підготували програму з наукового націоналізму. Тоді я та ще деякі люди публічно виступили й загальними зусиллями якось із цим науковим націоналізмом впоралися. А якби не впоралися, от вас би цьому вчили! Природно – складала б іспити з наукового націоналізму. І скільки б ваших колег з того дива захистилося! Але тоді вже можна було якось вплинути на ситуацію. Мирослав Володимирович, до речі, брав тут участь. Знайшлися люди достатньо впливові й із залишками здорового глузду, які не дали цього зробити. А дали б зробити – зробили б! Ну, ви знаєте, дали ж зробити наукою державне управління. І вже маємо понад тисячу відповідних кандидатів і докторів наук...

К. З.: Власне, ті, хто хотів зробити науковий націоналізм наукою, є ідеологами науки державного управління.

Є. Г.: Так! Ну їм же ж треба. А то виходить, що вони ніхто: не кандидати наук, не доктори.

К. З.: Вони спочатку в політологію пішли.

Є. Г.: Теж такої науки немає. Це наша наука мала називатися не соціологією, а політологією. Я вам поясню. Конт, засновник нашої науки, зробив абсолютно неприпустиму річ. Він поєднав латину з грецькою. Жодної науки немає, де сполучені латина й грека. Це тільки дозволив собі Огюст Конт, і чомусь воно, як кажуть, «проканалю». Він порушив усі правила. Тому в назві нашої науки мав би звучати «поліс», а не *societas*.

Але повернімося до нашої теми. Їм же, колишнім науковим комуністам, теж їсти було треба, учити когось, куди тут подінешся. Але були ж іще дивні дисципліни. Науковий атеїзм – їм було легше, вони одразу стали релігієзнавцями. І всі одразу свято повірили в Бога. Дивні люди, я вважаю. Науковий атеїзм боровся ж із релігією, як із «опіумом для народу»...

К. З.: А чи були у ваших батьків у 50-ті роки колеги – наукові атеїсти? На той час і Біблію важко було дістати. Чи давали їм якість джерела?

Є. Г.: А навіщо? Ну, от навіщо їм було читати?! Всі ж мали «забавне» Євангеліє, кишенькове. Усі цитати виписані. Навіщо було читати Біблію?

К. З.: А про інші релігії знали?

Є. Г.: Ви знаєте, я з кількома науковими атеїстами був знайомий. У мене є підозра, що їм воно не дуже потрібно було.

К. З.: А чим вони займалися приблизно?

Є. Г.: Ну, як чим? Розповідали, що Бога немає, що це медичний факт. Ви читали Льфа й Петрова, «Золоте теля»? Пам'ятаєте, великий диспут між Остапом Бендером і ксьондзами? «Бога немає – це медичний факт», заявив Бендер. «Ні, є» – відповіли ксьондзи. Я впевнений, що навіть серед наукових атеїстів були люди освічені, але вони більше ризикували. Якщо ти нічого не знаєш, для тебе ж краще. Ось був такий Ємельян Ярославський, який про Біблію написав дуже глумливу книжку. Втім, не без гумору. Але ж релігійна ідея, вона теж своєрідна. Чи можна глузувати зі священних текстів? Коли їх читаєш, то там зустрічаються підстави для гумору. Отже, цитати були підібрані, навіщо тоді читати всю Біблію?

А ви думаєте Маркса всього читали? От я – доктор філософських наук. Ну, так вишло! Я, щоправда, з прикладної соціології захищався, але в радянські часи прикладна соціологія була однією з філософських спеціальностей. Тому я – доктор філософських наук. Навіть я в дисертації на Маркса й Леніна посилався. А по-іншому не можна було в ті часи. Інакше мені треба було йти чимось іншим займатися. А мені подобалося в Академії, чесно вам скажу. Знаєте, такий був класик радянської літератури, Микола Островський? Йому належить фраза: «Жизнь дается только один раз, и прожить ее нужно так, чтобы не было мучительно больно за бесцельно прожитые годы». Я її перефразував і сказав: «Життя дається людині один раз, і щоб потім не було “мучительно больно”, треба його прожити в Академії наук». Це було єдине місце в Радянському Союзі, де ще можна було почуватися людиною. Хоча там були і стукачі, й ідіоти – різні люди були, як завжди й усюди, – але загальний академічний дух відрізняв цю організацію. Там людина почувалася вільною. Навіть стукачі там були дуже своєрідні. І, до речі, із цих стукачів тільки одиниці насправді доносили. А інші імітували.

Отож, була маса цікавих спеціальностей. Серед них елітою, аристократією, були, зрозуміло, ті, хто займався діалектичним матеріалізмом. Бо тут було найбільше можливостей посилатися не тільки на Маркса й Енгельса чи Леніна і Сталіна. У межах діалектичного матеріалізму можна було робити щось не тільки ідеологічне. Тому найкращі молоді філософи йшли туди. А в межах діалектичного матеріалізму був дуже вузький, зовсім елітарний напрям – логіка. Розумієте, можна було бути повним ідіотом і займатися діалектичним матеріалізмом. А от логікою... Хоча, можна було тільки писати, що там Ленін про те чи те казав. Існувала одна дивовижна праця, «Матеріалізм і емпіріокритицизм», прочитавши яку можна було все життя заробляти собі на хліб. Ну, і «Філософські зошити» Леніна, де він нотував свої зауваги й коментарі.

Але я повертаюся до себе. Хоча я й доктор філософських наук, але Леніна й Маркса не читав.

К. З.: А багато було людей, які зовсім не читали сакральні макрсистські тексти?

Є. Г.: Цього не знаю, не запитував. Але я не читав! Обдурих викладачку з філософії в Московському університеті. Я це вмів робити. Вона мені поставила якусь оцінку. А навіщо я буду їх читати?! Я взагалі вважав, що це – божевільні люди, які писали дурниці. Зараз я вже розумію, що можна було б і почитати. А тоді я ставився до цього, як до сумного факту мого буття в цій країні.

К. З.: А от ваша мати, Марія Львівна, займалася цими проблемами.

Є. Г.: Так! Марія Львівна займалася. А ви думаєте, чому в мене була така відраза до цієї діалектики?! Я ж це чув постійно! Я вважав, що це щось таке дивне, божевільне. От знаєте, як про Леніна казали? Що це – людина, яка могла 24 години на добу говорити про революцію. А Марія Львівна могла 24 години на добу розмовляти про діалектику. Від гегелівської до марксистської.

К. З.: А хто в неї був улюблений філософ?

Є. Г.: Ну, хто ж! Гегель! Звичайно, Гегель. Зрозуміло, вона була класичною гегельянкою. Почитайте її праці. Я, до речі, потім видав за допомогою колег її докторську дисертацію. Вважаю, що у ній є сенс. Тепер я вже перечитав, зрозумів, що не все в цій діалектиці так просто. Попович, її учень, був її опонентом. Ну, він і учень дуже відносний був, вона ж теж дуже молода сюди приїхала, теж тільки аспірантуру закінчила. Так ось, він її критикував. Попович, до речі, згодом очолив відділ логіки наукового пізнання. Та й Копнін теж логікою переймався.

В. Х.: Що можна сказати про сприйняття філософами реальної політики інтернаціоналізму? Як це було пов'язано з формуванням комуністичних режимів у інших країнах? Чи володіли філософи справжніми фактами, про які вони не могли розповісти відкрито?

Є. Г.: Усім вони володіли! От, я вам розповім на прикладі Скаржинської. Це була дуже розумна, дуже сильна, дуже красива жінка. Усе вона розуміла, я думаю. А писала про що? Про чеський ревізіонізм. А чому з 56-го року зробили наголос на інтернаціоналізмі? Бо після Угорських подій керівництво задумалося, чи не може й у нас такого бути. Це був політичний акцент: за всіма слідкувати, жодного сепаратизму, жодних специфічних, «з людським обличчям» чи з національним забарвленням, соціалізмів!

Що сказати... Мені взагалі важко визначити реальний ступінь розуміння чи нерозуміння, власний тим людям. Де вони були щирі, а де просто боялися за себе, за дітей, за родину? Дуже важко чимось займатися, якщо ти в це не віриш. Наприклад, академіку Куценку, завідувачу відділу в Інституті філософії, легко було займатися марксистськими штудіями, бо він у це вірив. Куценко був не дурною людиною, але вірив щиро. Його праці й зараз можна читати, знаходячи в них щось корисне. О, а як він сам ставився до своїх творів! У нього була велика настінна дошка, він брав свою чергову монографію й приклеював обкладинку до цієї дошки. Тому кожен, хто приходив, міг почитати. Він насправду щиро до цього ставився. Тому я до нього претензій не маю, хоч він мені й додав трохи клопоту із кандидатською.

Не те, щоб марксизм містив лише дурниці. То, радше, була схоластика. Схоластика ХХ століття! А у схоластичних роздумах іноді можна знайти щось цікаве. Ось зараз пишуть про соціальні цілі, соціальні завдання. Так російські філософи й досі посиляються на історичний матеріалізм. Тобто, я думаю, одним було легше, наприклад, таким, як Куценко. Він не пив, міг на тверезу голову все це писати. А якщо ти не віриш, то це писати просто неможливо!

Ну, деякі з цих книжок ви можете знайти в бібліотеках. На жаль, в бібліотеці Інституту філософії списано багато тогочасних видань. Гадаю, це вони погарячкували. Ті книжки мали бути там усі! Багато що просто викидалося. А вони потрібні хоча б для засвоєння уроків! Можу відверто сказати: і ви колись стикнетесь з цією проблемою. Скажімо, якщо хтось займатиметься не Гайдегером чи Гусерлем, а захоче писати про політичну чи соціальну філософію. Як торкнетесь проблеми національного, інтернаціонального, побачите, що не все так просто. Бо якщо домінантною буде якась думка, а в

нашому суспільстві, на жаль, вже вибудовуються ідеологічні домінанти, то буде важко. А ось коли почнеться філософська публіцистика, ви подивитесь! У ті часи ця сфера була занадто регламентована. Публіцистика такого типу втілювалася в брошурах товариства «Знання», популярних філософських брошурах. А «Політвидав» видавав навіть книжки, написані для масової аудиторії. За це, до речі, гроші платили непогані. Нині ж публіцистика – це блог. І якщо ви не погоджуватиметесь з домінантою, що панує нині, а вона може й надалі посилюватися, то побачите, що таке писати нещиро. Ні, звісно ж, можна взагалі не писати. Але якщо не захочеш, щоб тебе били, то не завжди писати-меш щиро. Особливо це стосуватиметься філософської публіцистики.

Ось так вони й жили. Нарешті, був ще період обґрунтування незворотності комуністичного розвитку, безперечна домінанта кінця 50-х. І, звісно, критика буржуазної ідеології. До речі, через критику буржуазної ідеології іноді запозичувалося чимало ідей, вироблених на Заході. Наприклад, був такий видатний радянський соціолог, Ігор Семенович Кон. Він спочатку будував свою соціологію через критику буржуазних соціологів. Тобто, це був такий легітимний шлях впровадження сучасних ідей.

К. З.: А кого з буржуазних філософів критикували у нашому Інституті?

Є. Г.: Якщо чесно, цей напрямок у нас був погано розвинений. Завданням України було не критикувати, скажімо, Расела, Вітгенштайна чи Попера. Для цього були Москва, Ленінград. Від наших вимагалось громити філософів-націоналістів, національну «буржуазну» філософію. Таких брошурок я зустрічав чимало. Було ж державне замовлення! Могли б, певна річ, і наші написати щось на зразок «Критики позитивізму Попера», чому ні? А ось завдання не було. Не потрапляло у плани, не затверджувалося. Плани ж були загальносоюзні.

Поворот шістдесятих

К. З.: А після поїздок Сартра по СРСР (1954, 1964) відгуки на цю подію були тільки в Москві чи й у Києві також? Наприклад, професор Бичко писав про свою коротку зустріч із Сартром і де Бовуар у Києві початку 60-х.

Є. Г.: Ви знаєте, у Києві, на загал, не до Сартра було. Київ був абсолютно другорядним у плані творення ідеології. Йому належало підняти національно свідомих мислителів, опустити націоналістичних і прилаштувати ідеї комуністичного розвитку до умов країни. Виходили брошури українською мовою. Писалися монографії українською мовою про будівництво комунізму. Або брошури українською мовою про боротьбу з українським націоналізмом. Власне, 50-ті роки – це національно забарвлена адаптація ідей, що домінували в центрі.

К. З.: І навіть у кулуарах не було жодного ажіотажу щодо приїзду Сартра?

Є. Г.: Цього не пам'ятаю. Я ж дитиною був, зрештою. Можливо, хтось щось і казав. Я, наприклад пам'ятаю, що в моєї мами портрет Сартра завжди висів. Але не через велику прихильність до Сартрової філософії, це просто був подарунок якогось чергового учня. Сартр висів у нас десь із початку 60-х років. Той учень був прихильником Сартра, зробив великий портрет, узяв його в рамку, от той Сартр у нас і висів собі. Бачите, були все ж прихильники. До речі, окрім Інституту філософії та університету, був ще один серйозний осередок розвитку філософії. Це Інститут підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук (ІПК). Таких інститутів було 3 чи 4 на весь Союз. До Києва приїжджали слухачі зі всієї країни, і навіть з країн соціалістичного табору: ЧССР, НДР.

І багато хто з них бував у нас вдома. Мама ж там працювала з 56-го року. І в цьому ІПК, справді, була вельми цікава атмосфера.

Наведу вам приклад. Раїса Максимівна Горбачова двічі була в мамі слухачем. І в них склалися чудові стосунки, на особистому рівні. А коли Горбачов приїхав до Києва після обрання Генеральним Секретарем, то Раїса Максимівна написала, що хоче зустрітися зі Злотоною. І що зробило наше керівництво? Вони ж так перелякалися, що сказали, ніби Марії Львівни Злотоної зараз у Києві немає. А потім їй про це розповіли. Ось такі були люди. Отже, в ІПК приїздило багато слухачів. Це був потужний обмін і філософи, дійсно, могли спілкуватися між собою. Цей ІПК відіграв певну роль у зростанні загального філософського рівня. Скажімо, в РСФСР було дуже багато цікавих людей у провінції. І екзистенціалісти, і прибічники позитивізму, і поперіанці, і ліві марксистки. Кого там тільки не було! Приїздили люди з абсолютно різними світоглядами. Це, щоправда, вже 70-ті роки, 60-ті я ще погано пам'ятаю.

Тобто, 60-ті роки змінили саму атмосферу. Люди вже дискутували, вони не погоджувалися, у них були різні світогляди. До речі, хто став першим радником Єльцина? Кандидат філософських наук, Геннадій Бурбуліс. І це недооцінювати не можна. Бо вже стало нормою дискутувати з будь-яких позицій. І це вже не сприймалося як боротьба радянської й буржуазної ідеологій. І у владних колах з повагою ставилися до того, що чули. І така сама атмосфера стала формуватися в Інституті філософії.

К. З.: А чим закінчилося десятилітнє директорство Остряніна?

Є. Г.: Закінчилося тим, що вдалося надрукувати в Москві докази, що його тексти – плагіат. Коли стало предметом обговорень, що директор Інституту філософії в Києві – плагіатор і це доведений факт, то навіть його «дах» у ЦК партії вже не міг спрацювати. І його просто тихо прибрали. Могли ж і ступеня позбавити.

А без цього скандалу, враховуючи підтримку ЦК партії, Острянін міг би сидіти в директорському кріслі ще десять років. Ї українська філософія втратила би найкращий етап свого розвитку в ХХ столітті. 60-ті роки справді були найкращими в розвитку філософської думки. Ще зворотній механізм ідеологічного тиску не запрацював і були великі межі можливостей для обговорення. Дійсно, якщо ви візьмете 60-ті роки, то побачите цікаві праці в журналах. А для цього мала бути людина. Якщо директор – людина, яка всього боїться, вона нічого не дозволить. А якщо директор такий, як Копнін, який, по-перше, нічого не боявся, по-друге, був упевнений у своїх дипломатичних можливостях, по-третє ж, дійсно, вважав, що треба піднімати філософські дослідження на новий рівень, – то це інша річ. Він казав, що діалектичний матеріалізм нам не потрібен – нехай Москва цим переймається. А вважав, що потрібно займатися природознавством, логікою, методологією науки, історією філософії. І, до речі, він же відділ філософських питань психології відкрив. І відділ історії філософії теж дуже цікаво запрацював. Тоді ж у Нічик вже й учні були. Ну, я вже не кажу про відділ логіки. Які цікаві там зібралися люди! А відділ естетики, де працював Мазепа!

От університеті важко було чомусь прорости, там були ще ті інквізитори. Ну, ось мама моя з ними боролася. Вона їх не боялася. І хоча, у принципі пишуть, що в неї рука в Москві була, але вона їх не боялася, бо просто начальства не боялася взагалі! Я вам наведу приклад. Був один дослідник, який розробив програму наукового сталінізму. На засіданні кафедри мали його рекомендувати. А мама йому сказала, що немає такого наукового сталінізму, що не може бути такої дисципліни. І, як не дивно, ідея ця не пройшла. Кримський у своїх спогадах тому й пише, що в неї була рука в Москві. А

вона не боялася, бо просто не боялася! Вона щиро вірила, що діалектичний матеріалізм є, а наукового сталінізму не може бути. Ну, така в неї думка була, що тут зробиш! А якщо вона так вважала, то так і казала. І її, до речі, підтримали на кафедрі й не дали рекомендації тому «науковому сталіністу». А якби дали, то справа би пішла, і вчили би студентів науковому сталінізму. Ну, щоправда, недовго, але до 56-го року вчили б. Ім'я Сталіна до 56-го року було священним.

Але так пощастило чи так збіглося, що два покоління тодішніх студентів відзначалися дуже високим рівнем. Це Попович, Мазепа, Кримський, Горський, Босенко. Десь із десятків достатньо цікавих філософів. І розквіт їхньої діяльності припав саме на 60-ті. Вони були ще молоді, але вже достатньо зрілі, щоби створити щось цікаве на той час. Коли аспіранти приходять туди, де вивчається науковий сталінізм, вони або від нього відходять, або стають ідіотами через таке вивчення. А коли вони приходять туди, де розумні люди, цікаві праці й обговорення, то вже інша справа. 50-ті роки – це була традиція, знаєте, такого собі блазнювання. Тоді тільки те й робили, що пиячили та жартували. А що їм було обговорювати?! Як робітничий клас прокладає шлях до комунізму? Можна було сказати, що прокладає він той шлях просто чудово. А краще було випити, вигадавши якийсь гарний тост (і «фахівці» з тостів були, скажу я вам, дивовижні)!

Я вважаю, що поколінням 60-70-х пощастило. Могло ж і не статися ніякого піднесення. Могли би бути посередні, нормальні вчені, які б не спромоглися щось створити. Я сподіваюся, що й теперішнє, і майбутнє покоління підтримають цю традицію, що вона продовжуватиметься. Коли я прийшов до Інституту філософії, то директором вже був Шинкарук. Він, звісно, як людина, вельми відрізнявся від Копніна, але важливо те, що він не знищив атмосферу, що панувала в Інституті. Копнін був прогресивною людиною, зорієнтованою на щось нове й конструктивне. Звідси й дух дискусійності, пошуку нового. І Шинкарук це підтримував. Не знаю, чому він вирішив, що я, тоді ще молодий вчений, буду керувати Радою молодих вчених Інституту філософії. Невже філософів не було? Ну, Шинкарук так хотів. Він вирішував, не я! Можна, звичайно, сказати, що молоді вчені когось обрали, але не вірте тому. Як скаже директор Інституту, так і буде. А чому він так вирішив, що я десять років керуватиму, поки мені не виповниться 35, не знаю. Атмосфера була! І я ж із ним міг і дискусію вести стосовно того, що мені робити.

Завдяки цій атмосфері ми були однією з найвільніших організацій в радянські часи. Разом, гуртом ми виживали тих, хто нав'язував комуністичну ідеологію. Тих, хто намагався змінити життя Інституту, підпорядкувати його «комуністичним ідеалам». Тобто, така була цінність: свобода дискусій і маневрування в межах можливого, це зрозуміло. І це заклав Копнін. Я, звісно, не порівнюю роль мого батька з роллю, наприклад, Копніна. Батькова роль була така: йому не подобався Острянін, і він з ним послідовно боровся. А чому він йому не подобався? Ну, хтозна! Не подобався, і край. І такі люди потрібні. Батько ж бачив, що Острянін усього боявся й не давав іншим нормально працювати. Ось, був Омеляновський. Погано. Він не цікавився справами, зверхньо ставився до своїх співробітників. Яким має бути керівник? Яким був Копнін? Він міг критично оцінювати, але в нього завжди була повага до своїх колег. Він прагнув того, щоби будь-які їхні позитивні риси реалізувалися. Він міг тверезо й іноді досить критично оцінювати людей, але, якщо бачив щось позитивне, хоч якийсь зародок, він активно цю людину заохочував!

От і виходить, що 50-ті роки не минули марно. Хоча книжки вони писали такі собі, чесно кажучи, ну, самі почитайте... Проте щось вони робили для змін, для підготовки тих двох яскравих поколінь, які прийшли після них. Ось вже й третє визріває... Два покоління нормальних філософів. Вам буде вже про що писати, якщо будете досліджувати історію української філософії. Уже є про що писати, це цікаво.

Москва і Київ, Академія наук

К. З.: Як сталося, що Ви, отримавши психологічну освіту, потрапили в Інститут філософії?

Є. Г.: Взагалі, я не уявляв, що буду філософом. Це диво, що так вийшло. Навчаючись на психологічному в Москві, я займався математичними моделями сприйняття простору. Я свідомо увійшов у філософську спільноту тільки тоді, коли не вступив до аспірантури Київського університету на психологію. Якось мати зустріла Лідію Василівну Сохань (яка ще жива, до речі), що тоді очолювала відділ філософських питань психології, і поскаржилася: «А у мене син не поступил». – «Как так? У меня есть место лаборанта в отделе. Пусть приходит». Ну, мені особливо подітися було нікуди. А що робити? Ну, пішов собі, і був дуже задоволений, що доля мене вберегла від цього Київського університету! Я таке мав щастя туди не потрапити [сміється].

Отже, мене взяли на дуже цікаву посаду, що називається «лаборант». Його функції були пов'язані з обслуговуванням. Здається, лаборанти є й зараз. Наприклад, у нас, в Інституті соціології, є соціологи різних категорій. Деякі категорії передбачають виконання допоміжних функцій. Не знаєте, як у вас: є філософи першої, другої категорії?

А. К.: Філософи ж завжди лише першої категорії! [Сміх.] В інституті філософії, наскільки я знаю, така посада ще існує. І, звісно, на університетських кафедрах є лаборанти.

К. З.: Пане Євгене, а ви не хотіли разом з дружиною поступити на заочне до Москви? Ви ж закінчували Московський університет.

Є. Г.: Мене Олександр Романович Лурія тиждень вмовляв іти до нього в аспірантуру. Лурія ж – усесвітньо відомий психолог, учень Виготського. А я казав: «Ні-ні-ні». Я в Москві не хотів жити. Я розумів свій шлях.

К. З.: А казали, що в ті часи в Москві було легше. Там можна було не надто клястися у вірності марксизму. Чи ні?

Є. Г.: Так, але й тут можна було! Ви що думаєте, ми тут були «затягі» марксистів? Це на кафедрах у вищих навчальних закладах марксистів сиділи. А в Академії... Повірте мені, більш антимарксистського закладу не було. Розумієте, чим росіяни від українців відрізняються? Росіяни, у більшості випадків, якщо вони чимось займаються, мають у це вірити. Українці ж можуть займатися тим, у що не вірять.

К. З.: Я чула, в Академії були феноменологи, екзистенціалісти марксистського гатунку.

Є. Г.: Ну, є такі, наприклад, люди: якщо вони займаються марксизмом, то вірять у марксизм. Це правда. І вони тобі перегризуть за цей марксизм все, що в тебе є! Такі й росіяни. Якщо вони вірять Путіну, то, не сумнівайтесь, і нам перегризуть все, що є. А я знав, які люди в Москві, тому не хотів там залишатися. Я не хотів стати таким. Я – українець. Хоча за етнічним походженням відносний, але я ж народився в Києві, жив у зовсім іншому середовищі. Я розумів, що таке Москва, і я цю ціну не хотів сплачувати, щоб стати або московським барином, або таким, якого там за людину не вважають. І

там третього не дано. Тому я чудово знав, що моє місце тут. Звісно, я до Лурії з великою повагою ставився, але розумів, що туди не хочу.

Отож, як психофізик я не відбувся. Але треба було ж кудись іти. Так я й опинився в Інституті філософії.

А. К.: Мене зацікавила тема вашої дисертації щодо життєвої перспективи та професійного самовизначення молоді.

Є. Г.: Йдеться про докторську дисертацію, вже коли я був соціологом.

А. К.: А чому ви обрали саме цю тему, чому зацікавилися саме молоддю? І, якщо порівняти перспективи сучасної й тодішньої молоді, чи бачите ви тут відмінності?

Є. Г.: Ну, зараз мені важко порівнювати, я ж ці дослідження вже припинив десь наприкінці 80-х років. Але мій співавтор, московський соціолог Володимир Магун, з яким ми розробили методичний інструментарій, ще проводив дослідження в Москві, а я для нього в Києві опитав 200 киян. Порівнював до 2005 року. Певні результати є. І ви знаєте, перспективи відрізняються! Магун назвав це революцією прагнень. Зараз молоді люди значно більше хочуть. Тоді були достатньо помірковані уявлення про своє майбутнє відповідно до того стану, в якому перебувало суспільство. Розумієте, суспільство було стабільне й прагнення були помірковані. А коли воно стало нестабільним, у всіх з'явилася впевненість, що в цьому просторі можна дуже просто самореалізуватися. Насамперед, це уявлення про своє матеріальне майбутнє. Тут суттєві зміни відбулися. Хоча й тоді це нас дивувало. Я навіть висновок зробив, що при таких прагненнях, які суспільство не може забезпечити, будуть зміни. Навіть ті достатньо помірковані прагнення тодішнє суспільство забезпечити не могло. Я так і написав: чого хоче молодь, те й має бути. Майбутнє – це її простір. Не знаю, можливо, випадково все тут змінилось.

К. З.: А хто Вас надихнув на кандидатську дисертацію «Структура групової діяльності»?

Є. Г.: Я сам себе надихнув. А що мені було робити? Потрапив випадково. І як тільки прийшов туди, то й назву відділу в черговий раз змінили. Він став відділом філософських питань соціальної психології. Саме напередодні, за півроку до мого приходу (грудень 1972 р.), в Інституті була дуже серйозна проблема. Два співробітники – Лісовий і Пронюк – написали листа в ЦК КП України. Написали вони про те, що стосувалося національної політики, критикували партію. Для них це закінчилося ув'язненням. Десь зо десяток співробітників звільнили за дружні стосунки з ким не треба, решту – налякали. У підсумку, ніхто не вірив, що утримається на своєму місці. Шинкарук буквально рік тільки попрацював, це було справжнім жахом для нього. Це вже пізніше позиція Шинкарука не підлягала жодним сумнівам, а в 1972 він ще не мав запасу міцності. Відгомін цієї події ще довго позначався на житті Інституту. Це кидало серйозну тінь на подальшу діяльність. По-перше, дуже посилювався контроль з боку наглядових органів і спецслужб. Але, як не дивно, навіть у цих умовах (переважна ж більшість була членами партії – це ж була ідеологічна установа) дух свободи все одно відчувався. Відносно нетривала праця Копніна дала вельми тривкі плоди.

В Інституті різні, насправді, були люди, але домінатою залишався, попри все, дух свободи. Але мені тоді пояснили, що не треба надто відверті розмови вести, бо «кожен п'ятий» таємно співпрацював з відповідними органами. Деякі про це й самі говорили.

Пам'ятаю, як через кілька років приходили з університету перевіряти Інститут, я вже тоді кандидатську захистив. І казали мені, як вони шкодують, що тоді не змогли

мене взяти, що хлопець, якого вони взяли в аспірантуру, не зміг нічого запропонувати для захисту. Що ж, кафедра інженерної психології – це серйозно. Це у філософії ще можна написати маячню й захистити її, а коли займаєшся інженерною психологією, це не проходить. А я відповів: «Ні, я вам неймовірно вдячний. Ви навіть не уявляєте, як я вдячний, що не потрапив до вашого університету. Тут я себе людиною відчуваю. І дуже радий, що ви тоді мене не взяли».

К. З.: Отже, в Інституті дихалося вільніше, ніж в університеті. А якщо порівняти з Москвою? Наталія Вікторівна, ваша дружина, поступила ж на заочне в Москву, і ви могли порівнювати ідеологічний режим.

Є. Г.: Справа в тім, що вона в московський Інститут соціології поступила. А московський Інститут філософії я не дуже добре знав. Тільки те, що мені про них розповідали. Я добре знав психологів, соціологів. Втім, зрозуміло, що Інститут філософії в Москві був не менш вільною організацією, ніж у нас. У Москві не було тотального контролю. Та, думаю, без принципових відмінностей. А в соціології – ні. Там все було складніше. Саме в ті часи відбувався відомий погром соціології. Я маю на увазі справу Юрія Левади. Потім директором призначили Руткевича. Це був просто інквізитор. Страшна людина! Взагалі, він був філософом, а не соціологом. Йому доручили зробити соціологію ідейно витриманою. У Москві просто інші були проблеми. Йдеться про конфлікт між потужними гегельянцями, такими собі младомарксистами, і позитивістами, які всю цю гегельянщину маячню вважали.

До речі, так воно було й у Києві. Були діаматчики, прогресивні, я б сказав, і були логіки. Відділ Поповича – логіка наукового пізнання, а Шинкарука – діалектика. У Москві була гостріша ситуація. У Москві взагалі все гостріше! Українці, зрештою, з гумором ставилися один до одного. Персональної ворожнечі не було, хоча логіки, наприклад, апелювали до Попера. А поряд сиділи марксистки, гегельянці, хоча, за тодішніми уявленнями, – прогресивні. До речі, цікаві люди там були: Іванов, Яценко, Булатов, потім приєднався Табачковський. Щодо діамату, то й сам Шинкарук цікавий. Мені важко судити, але до його праць про Гегеля ставилися з повагою. З іншого боку, була логіка. Я більше контактував з логіками. Але їх усе одно поєднувала фронда щодо влади, пануючої ідеології і так далі.

Пам'ятаю, мої батьки теж про це все говорили. Ось виникає, наприклад, концепція розвинутого соціалізму. Тобто, соціалізм був побудований, до комунізму ще лишалося далеченько, і масам треба пояснити, де ми знаходимося.

В. Х.: На «маси» хтось справді зважав? Чи це був лише порожній ритуал?

Є. Г.: Це зараз вам ніхто не пояснюватиме, в якому стані суспільство! Я колись прочитав лекцію про те, як називати наше суспільство. Посттоталітарне, посткомуністичне, втім, зрозуміло, що «пост» – не визначення, а просто констатація факту. А тоді навіть партія вважала за необхідне дати назву. Ось вигадали теорію розвинутого соціалізму. І всі ідеологічно витримані філософи кинулись писати: «В умовах розвинутого соціалізму...», виділяли його ознаки. Філософи з Інституту ставилися до цього дуже скептично. Наприклад, моя мама відверто казала: «А більшої дурні не могли вигадати? Розвинутим може бути тільки хлопчик». А потім вигадали зрілий соціалізм. А що ж після зрілості може бути? Зрозуміло, деградація і смерть. Такі були теоретичні спроби. Але ж це тисячі робіт! Це монографії, неймовірна кількість статей, і всі обгрунтовували, що таке зрілий соціалізм, що таке розвинутий.

А. К.: А що ви можете виділити особливо яскраве у своїх перших спогадах про Інститут?

Є. Г.: В Інституті, ви вже знаєте, я опинився випадково. І ось, можете собі уявити, що на першому році вам доручають написати передову статтю для серйозного наукового видання. Вона розташовувалася в числі першою, без підпису й мала ідеологічне значення. Вважалося, що її написала свідома людина, яка знає, про що пише. І в академічному журналі «Філософська думка» теж були такі статті. Лідія Василівна Сохань доручила мені з Шульгою написати цю статтю. Він був тоді на першому курсі аспірантури, а я – лаборантом. Ось таке друге за ліком завдання в Інституті для лаборанта-новачка. А перше – вирахувати коефіцієнт кореляції для аспіранта Островерха. Філософам це не дуже важливо, а ми ж на цих коефіцієнтах і живемо. Зараз комп'ютер це за соту долю секунди обчислює, а тоді доводилося півдня сидіти.

Так от, щодо статті. Було вирішено, що всі відділи мають написати про стан розвитку своєї галузі. А той, куди прийшов я, перейменували на відділ філософських питань соціальної психології, і треба було написати про стан розвитку соціальної психології в Україні. Це взагалі була моя перша публікація. Подумайте, хто вам таке зараз доручить? І оскільки я продемонстрував, що можу не тільки коефіцієнти кореляції вираховувати, наступного року опинився в аспірантурі. Сама Лідія Василівна й запропонувала вступати.

Мені в Інституті сподобалося, я зрозумів, що тут буде атмосфера не гірша, ніж у Московському університеті. І, до речі, поступив на спеціальність «соціальна психологія», хоча це й був Інститут філософії. Але ж треба було обрати якусь тему. Ось я собі таку й вигадав. Тоді ключовою й дуже популярною категорією була діяльність. Почитав літературу – всі тепер вивчають структуру діяльності. З одного боку, була системно-структурна парадигма, з іншого – марксистки, які писали про діяльність. І от, під впливом цих двох парадигм я й вирішив писати роботу.

А. К.: То вчений має обирати для дослідження те, що досліджує решта наукової спільноти?

Є. Г.: Розумієте, яким би ти не був, як тобі здається, незалежним у своїх думках, ти знаходишся під величезним впливом інтелектуальної атмосфери, в якій перебуваєш. Це ж і спілкування, і книжки, і журнали. От кажуть, наприклад, що всі росіяни під впливом ЗМІ? Справді, всі під впливом, навіть ті, хто вважають себе абсолютно незалежними.

Я тоді ґрунтовно ознайомився зі станом досліджень: з одного боку системний підхід (структура й функції), з іншого – діяльність, багато статей було про структуру діяльності. А про що ще не було?

Зрозумійте, хто такий вчений? Той, хто дивиться й міркує: про це багато пишуть, отже – це популярно, це зараз актуально. Тому я вирішив, у тих межах, що були тоді провідним шляхом науки, обрати щось своє, щось таке, що не вивчали. Про структуру діяльності вже багато було написано, а от про групову діяльність – нічого. Не знайшов жодної публікації. Подумав, що буду першим, і обрав собі таку тему.

До речі, із цим виникла дещо кумедна ситуація. Я тільки-тільки затвердив тему й був дуже задоволений своїм вибором. А до Києва саме приїхав соціальний психолог Паригін з Ленінграда, який написав одну з перших монографій із соціальної психології. Я вже бачив його монографію, і вирішив запитати, як він ставиться до цієї теми. Відповідь була несподівана: «Абсолютно никчемная тема. Чушь это всё! Да вы что?

Что это за тема?» Ось так висловився поважний фахівець і пішов собі. Але я не знітився. Тоді подумалося: «Авторитет сказав, що погана тема? Ну-ну. Поміляється авторитет!»

І от, за три роки, після захисту моєї кандидатської, отримую листа з Ленінграда. «Я такий-то, мій науковий керівник Паригін. У мене тема про структуру групової діяльності. Що б ви сказати?» Я зараз вже не пам'ятаю, коли він дав йому цю тему. Чи то він йому таку тему запропонував раніше, тому й сказав мені на конференції, що погана тема. А, можливо, запам'ятав мою, а потім просто забув обставини! [Сміється.] Завершилося все хепі-ендом, ми з тим аспірантом Паригіна згодом написали кілька спільних статей.

В. Х.: А кого би ви хотіли відзначити з покоління своїх ровесників?

Є. Г.: Це покоління, 72-й рік, для сучасної філософії в чомусь було знаковим. Разом зі мною прийшло багато людей, які потім стали достатньо відомими. Це була така хвиля, десь із десятків осіб тоді набрали. Здається, нещодавно Інститут був на межі зникнення – і того ж року набирають з філософського факультету чимало тих, хто потім стане достатньо відомим: Кисельов, Андрос, Любивий, Малахов, Жоль, Міхальов. Міхальова ви не знаєте, він був дуже цікавою людиною, естетикою займався. Серед трохи старших за мене філософів хотів би відзначити Анатолія Лоя та Євгена Бистрицького. Це моє покоління. Тому багато було дуже цікавих людей, і досі вони займають провідні позиції у філософії. Завдяки їм в Інституті панувала цікава атмосфера. Зараз ви приходите в Інститут філософії, атмосфера вже геть інша. Десь там, у кімнатах, можливо, і жевріє життя. А тоді стояли в коридорах і спілкувалися. Зараз ця «перипатетика» якось узагалі зникла. А тоді ходили коридорами (тоді ще всі палили) і розмовляли про філософію, хоча вона й була марксистська. Це стосувалося і старшого покоління. Ще раз кажу, що дуже цікаві люди були, насамперед, у відділах діалектичного матеріалізму, логіки наукового пізнання, естетики. Тоді вже, до речі, перший відділ соціології існував.

Наприклад, є у вас тепер в університеті конкурс молодих філософів? Конкурс молодих філософів – це була подія, можливо, більш значуща, ніж вчена рада чи конференція. Йому надавалося майже сакральне значення.

А. К.: А чому, зрештою, ви вирішили, все ж, захищатися з філософської, а не з соціально-психологічної спеціальності?

Є. Г.: Оскільки я соціальною психологією займався, то мав деякі проблеми: спеціальність запровадили, а відповідної спецради в Україні не було. Треба було їхати до Москви, але я знав, що таке Москва і як там ставляться – приблизно так, як і зараз. Я розумів, яке там буде хамство! Я те московське хамство добре знав, бо п'ять років там провчився. Чудово розумів, через що мені доведеться пройти. Ну, не хотів я. Філософи московські – це була еліта, ну, ще визнавали Ленінград. На Київ сяк-так зважали, бо це ж третє місто в Радянському Союзі за значенням, а все інше було для них маргінальним. Одне слово, не хотів я через них проходити.

А в Києві я вже все знав. У мене робота, все ж, була на філософському рівні написана. Вирішив, що легше буде захищатися з традиційної філософії, от так і став кандидатом, а згодом – доктором філософських наук, хоча власне філософією не займався. Кандидатську захистив як історичний матеріаліст.

Перший рік мені не дали захиститися сказати, що там немає історичного матеріалізму. На обговоренні влаштували справжню криваву неділю! Й у висновку написали:

«Немає історичного матеріалізму». Таке було рішення. Ну, не було, не писав я про нього! Я погодився і кажу: «Ребята, я же с вами пил. Вы что сбрендили? Да с какого бодуна у меня здесь будет исторический материализм?» Але їм академік наказав, а їхня справа – промовчати.

І, от, змусили мене таки додати того матеріалізму. Після обговорення підійшов до мене завідувач відділу історичного матеріалізму, академік Куценко, і каже: «Да не обращай ты внимания на это всё! Это я тебя специально. Зачем тебе это всё? Да через пять лет ты у меня докторскую защитишь! Ты в тридцать доктором у меня будешь! Но только делом надо заниматься, а не этой психологией». А я йому: «Ну, это хорошо, а что мне сейчас делать?» – «Да напиши что-нибудь». Тож я цілий рік змушений був писати сім сторінок – про соціально-класову зумовленість діяльності малих груп. Завдяки цій дурні вони мене й випустили на захист. Тоді й вирішив, що від їхнього матеріалізму триматимуся подалі. А займатимуся своєю психологією.

А я вже розповідав, як назву моєї роботи затверджували? Навіть з назвою мав я проблеми. Хоча її вже й затвердили, але чомусь академіку Куценку вона дуже не сподобалася. І він сказав: «Що це за назва така? Що таке групова діяльність? Групове може бути тільки згвалтування, а діяльності такої не може бути». Сказав, що дисертація цікава – він же був головним редактором «Філософської думки», а я надрукував там статтю, яка йому сподобалася. Оскільки під груповою діяльністю я розумів діяльність малої групи, то й запропонував назву: «Структура діяльності малих груп». «О! – сказав шановний академік, – так краще! От так і називай.» Отримав я його схвальний підпис та й пішов до Шинкарука, щоб директор теж підписав. «Що це таке? Що це за назва? Що таке малі групи?» – «Та є, – кажу, – такі, це визнана категорія, "мала група", всюди є, у всіх словниках.» – «Ні-і-і! Чому ми якимось дріб'язком маємо займатися?!» Я сказав, що спершу була назва «Структура групової діяльності», але Куценку не сподобалася. «О! Ось це нормальна назва. Хай така буде. Що той Куценко таке каже!» Ну, ви розумієте, хто переміг. Все ж, директор завжди перемагає. Могла в мене бути інша назва, але як директор захотів, так і мало стагися. [Сміється.] А хто ж у зграї головний, хто альфа самець? Інакше який тоді це директор.

Ви знаєте, ті жарти зараз вже не сприймуться. Це вже епоха, яка відійшла. У 60-ті роки найпопулярнішою наукою була фізика. І взагалі всі, хто не фізики, вже за людей не вважалися. А фізики жартували.

К. З.: Кажуть, спеціальні рубрики були у ЗМІ: «Біологи жартують», «Математики жартують»?

Є. Г.: Так, і математики жартували. Тоді ці жарти сприймалися нормально, а зараз якось вже ні. Розумієте, у кожного покоління свої жарти. Я ж теж не сприймаю деякі сучасні жарти. Хоча, мушу сказати, жарти були обов'язковою складовою діяльності філософа. Було два шляхи не з'їхати з глузду. Найпростіший – пити. Уже не до жартів було науковим комуністам, атеїстам та інтернаціоналістам. Тим тільки пити можна було. Ті, хто займався більш класичними науками, ті жартували. Але, ще раз підкреслюю, ті жарти були дуже своєрідними.

Чим відрізняється радянська епоха від нинішньої? До всього з гумором ставилися. Зараз вам важко ставитися до речей з гумором. Як-от мене не так давно звинуватили, ніби я зрадив пам'ять бійців за незалежність України. І якось жартувати на цю тему важко. А на теми, пов'язані з радянською ідеологією, жартувати було природно й нормально. Колись будуть жартувати й із приводу всіх нинішніх подій. Зараз, коли війна й

люди гинуть, не до жартів. У мій час вже не гинули, і все, пов'язане з радянською ідеологією та її героями, видавалося смішним. Будь-що подібне викликало сміх. Це був просто здоровий механізм виживання в тих умовах. Ось уявіть собі, я приходжу кудись, а мені кажуть, що немає категорії «мала група», а деінде кажуть, що немає «групової діяльності». І що мені робити, якщо я знаю, що обидва поняття є в усіх словниках? І як академікам ти це скажеш! Якщо серйозно все це сприймати, взагалі з глузду можна з'їхати.

К. З.: Розкажіть, будь-ласка, детальніше про той «сакральний» конкурс молодих вчених, який ви згадали.

Є. Г.: Комісію створювали з найавторитетніших філософів, усі праці конкурсантів читалися вельми уважно. Я все це не з чуток знаю. Після мого захисту кандидатської (1976 рік), Шинкарук чомусь вирішив, що я маю очолити Раду молодих вчених. Це була номенклатурна посада. На мене тричі надходила анкета. Тоді вступити в партію, при всьому іронічному ставленні до цього, для представників інтелігенції було дуже важко. Вважалося, що це велике щастя, рідкісна нагода. А мені за цією номенклатурною посадою треба було вступати. Втім, оскільки я ставився до цього не дуже серйозно, то в мене ту нагоду перехоплювали. Я знаю навіть тих людей, які замість мене вступали. Вони вважали, що мені велику шкоду чинять, і ходили з опущеними очима, щоб, не дай Боже, я на них обрався. А я тихо хрестився й радів. Ну, на третій раз вже не перехопили. У Перебудову мене вже виключили з партії, і я був надзвичайно щасливий. До речі, я, може, був навіть останній офіційно виключений. Ну, то взагалі дуже смішна історія.

Отож до конкурсу цілий рік готувалися, всі мали написати роботи, будь-який аспірант. Враховуючи практично вільні умови для роботи аспірантів, їх, як ви розумієте, фактично ніхто не контролював (так і зараз тих аспірантів ніхто не контролює). Але вони, все ж, мали щось написати. Розуміли, що окрім офіційного контролю повинні бути творчі механізми регулювання, щоб людина хоча би щось робила. Ну, бувають, звісно, ще такі суворі керівники, які контролюють, але в академічному світі їх мало. Я сам не можу контролювати. Якщо я бачу, що людина працює – то нехай працює, а ні, то ні. Є зовнішні та внутрішні стимули наукової діяльності. І я розумію, якщо внутрішніх немає, то навіщо контролювати? Що, знову чергового наукового бюрократа плодити, яких і так у нас більше, ніж треба? А якщо внутрішні є, то контролювати треба тільки сам творчий процес, щоб він не виходив за межі здорового глузду.

Отже, конкурсу приділялося особливе значення. А які були дискусії! Ну, зрозуміло, не обходилося без обстоювання інтересів своїх. Це нормально, бо кожен відділ має бути зацікавленим. Були дуже великі премії. Перша премія – 150 карбованців, це коли аспірантська стипендія – 90 на місяць. Якимсь мій колега згадував, що його дружина почула по радіо про його премію за роботу молодого вченого в Інституті філософії. Київське міське радіо про це сповістило! Така гордість була! І, справді, до цього ставилися дуже серйозно, і це правильно. Зараз це відтворити неможливо. У 90-ті роки я ще намагався це зробити, втім нічого не вийшло. Я би сказав, що тоді до молодих вчених ставилися якось серйозніше. Я вважаю, що саме такі конкурси, і внутрішні, і фахові, дуже потрібні. Я намагаюся в соціології це робити, але це треба робити не тільки в масштабах країни, але й у кожній науковій організації. Тоді будуть реальні стимули для внутрішнього зростання. Я ж кажу, у комісії були і Попович, і Кримський, і Мазепа, і Булатов, і Яценко – справді найвпливовіші філософи Інституту.

Уже доведено, що наукою, як і бізнесом, можуть займатися лічені відсотки людей. Одна справа освіта: тобі визначають межі того, що ти маєш вивчити й оцінюють результат навчальної роботи. Аспірант же має провести власне наукове дослідження на зовсім нову тему, без досвіду такої роботи, і зробити, фактично, з цього монографію. Це приблизно 150 сторінок, які треба послідовно викласти. Зрозуміло, не всі на таке спроможні. Навіть університетські відмінники не обов'язково можуть займатися наукою. Ти можеш бути добрим фахівцем, але не науковцем. Я завжди кажу своїм аспірантам, що півроку роботи з літературою – і вони найкращі за всіх фахівців з цієї проблеми. Тобі ж дають тему, яку ніхто до цього не вивчав. Якщо це вже хтось вивчив, навіщо тобі його вивчати? Мені теж треба півроку літературу читати, щоби перейти на зовсім нову тему. От, аспірант прочитав певний обсяг матеріалів – отже, від цього моменту він знає значно більше щодо своєї проблеми, ніж я. Інша справа, якщо він намагатиметься щось написати, я в цьому зможу допомогти, бо знаю, що можна писати, а чого не можна з будь-якої теми в межах моєї науки. А вигадати й вибудувати внутрішню логіку свого дослідження аспірант має сам. У філософії це ще складніше. Аспірантові треба сформулювати щось нове, викласти це послідовно й не повторювати інших. Це дуже цікавий процес. Тому стимулювання внутрішньої мотивації дають такі конкурси, у людини починає краще працювати механізм творчої самореалізації.

До речі, тоді ніхто не вимагав, щоб аспірант обов'язково захистився. А зараз, коли він підписує контракт, то зобов'язується написати й захистити дисертацію. А якщо в нього немає таких здібностей? І в усьому світі розуміють, що саме в цей період він визначає: може чи не може. Не можеш – йди собі в практичну сферу, розумова праця зайвою не буде ніколи й ніде. Може, навіть у тій сфері він буде найкращим фахівцем. Безглуздо вимагати написати наукову роботу. Не випадково, навіть на Заході ніхто такі контракти не складає. Є дві галузі, де ніхто не знає, може людина в них реалізуватися чи ні: наука й бізнес. І що роблять розумні уряди? Наприклад, у США, якщо маєш проєкт, тобі дають кредит, 200 тис. доларів, ти можеш отримати під перший бізнес. Потім, коли справа розвивається, ти їх повертаєш. Втім, якщо твій бізнес не відбувся, ти не повертаєш ці гроші. Я якраз і намагаюся нашому міністерству пояснити, що це й є вкладання грошей у невідоме. Якщо з тисячі осіб, які отримали кредит, хоча б сотня розгорне нормальний бізнес, це дасть країні значно більше, ніж вона інвестувала. Багато ж є здібних людей, просто вони не знають, де гроші взяти. Комусь тато дав, хтось украв – тоді запускаються спотворені механізми розвитку бізнесу, які ми маємо. Ось, уявіть, якби в нас давали якусь суму кредиту на перший бізнес. Та де там! Нехай би вони хоч науку не чіпали! Треба дати аванс на розвиток наукових здібностей. Людина має написати дисертацію, щоби хоч раз довести, що вона спроможна цим займатися. Це, звісно, теж не факт, бо я знаю багато людей, які писали непогані кандидатські або навіть і докторські, а потім просто припиняли працювати. Таких, до речі, й у вітчизняній науці, і у філософії дуже багато. А за радянських часів, якщо аспірант не написав дисертацію, йому давали довідку про навчання в аспірантурі, і він ішов працювати де-інде.

З того покоління, яке прийшло зі мною, всі захистилися. То був якийсь вдалий набір для Інституту філософії. Зараз ставлення до молодих вчених гірше. Усі ці президентські й інші стипендії – це зайве. У науці все мають оцінювати тільки колеги. Це єдине, що цінується. І ці стипендії президента, прем'єр-міністра – це все профанація. Мають певні кошти бути в межах наукової інституції, і все це там має робитися. Це і є

автономія. Я взагалі вважаю, що Академія наук – це була унікальна система в Радянському Союзі. Вони навіть Сахарова не виключили з Академії, хоча партія їм дала такий наказ. У системі університетської освіти, і тоді, і зараз, справжньої свободи немає. Порівняти, наприклад, директора Інституту, хай який би він був, і ректора університету неможливо. За наших умов, ректор – це фараон чи султан, а директор Інституту це перший серед рівних. Це і є принцип внутрішнього академічного самоврядування.

К. З.: Такі конкурси, як з філософії, я так розумію, проводилися й серед інших суспільних наук, адже у 1972 році ви стали лауреатом премії.

Є. Г.: Так. А це й досі, може, існує, я не знаю. Доволі цікава історія, до речі. Я не філософ, а десять років очолював Раду молодих вчених Інституту філософії. Також я єдиний представник Інституту філософії, який отримав премію Академії наук за кращу роботу молодого вченого в галузі суспільних наук. Єдиний! А знаєте, чому я її отримав? Це дуже смішно. У Академії наук є секції й відділення. У нас своє відділення, воно називалося тоді «Історії, філософії й права». Це одне з відділень секції суспільно-гуманітарних наук. Були ще секції філологічна й економічна. І премію давали не за філософські роботи, а за всі суспільно-гуманітарні праці. Оскільки Інститут філософії був кількісно найслабший, то завжди премії отримували або історики, або правознавці.

К. З.: У нас в університеті та ж сама ситуація. Є премія імені Тараса Шевченка, її отримують 2 студенти чи аспіранти з гуманітарних факультетів, і 2 з технічних. З гуманітарних завжди отримують саме юристи й історики.

Є. Г.: Я ж про це й кажу. Кожного року філософи подавали монографії. Тоді ж надрукувати книгу, це була неймовірно складна справа. Це сьогодні ми звикли, що ось, закінчив рукопис, а через місяць вже й книга вийшла. Тоді ж треба було пройти через усіх цих редакторів, цензорів, через плани. Книга виходила через два роки після написання, не раніше. На той час Шинкарук став уже дуже впливовою людиною, членом-кореспондентом союзної Академії. І чомусь на мені його переключило. Тому того року премію дали мені. А після того знову пішло: юрист/історик. Виявилось, єдина робота, яка до філософії має дуже побічний стосунок, була моя. А отримав я її, бо Шинкарук дуже вже наполягав. Так у цьому світі все робиться. Так іноді й Нобелівські премії дають.

Стінгазети, академічне життя і гумор

К. З.: Кажуть, що багато вчених у той час створювали стінгазети. Які з них вам найбільше запам'яталися? Розкажіть про ваших соратників, що писали жарти.

Є. Г.: О, стінгазети – це дуже цікавий жанр. Я поясню, що це таке.

Зараз тодішні жарти будуть не дуже зрозумілі, а тоді стінгазета була однією з духовних складових життя Інституту. У мої часи її робив Юрій Прилюк. Про нього нам треба згадати, адже його ім'ям названо одну зі сьогоднішніх філософських премій. Прилюк, за фахом журналіст, займався історичним матеріалізмом, але головним його вмінням було вміння організувати життя. Вже за часів Перебудови він зробив дуже багато, щоб організувати нове життя філософської спільноти. По-перше, він очолив журнал «Філософська думка» й перейменував його на «Філософську і соціологічну думку». Бо ми вже мали відділення соціології (не відділ, а відділення), з якого потім виріс Інститут соціології. По-друге, стінгазету саме він почав видавати. Там були карикатури, всі зображувалися відповідно. Тобто серйозність людей, які думали, що вони чогось варті,

нівелювалася. Видавалася газета лише до якихось свят (8 березня, 1 травня, Нового Року тощо). Якоїсь великої крамоли вона не містила.

Вам важко увявити тодішні заклики, які зазвичай публікувалися в газетах до свят. Це був спеціальний жанр. «Трудящі, єднаймося!», «Вперед до перемоги комунізму», «Радянські вчені, докладайте нових зусиль для розвитку радянської науки, найбільш передової науки у світі», «Шахтарі! Ще більше вугілля на-гора!» тощо.

У такому ж стилі могло бути й звертання до співробітників Інституту. На перший погляд, нічого особливого там не було. Але завжди є підтекст. Тобто зараз цей підтекст не має жодного значення. Тоді ж люди могли розгледіти іронію щодо усталених стереотипів. Існували жанри радянської ідеологічної літератури, публіцистики, абсолютно незмінні впродовж багатьох років. І от достатньо було взяти цю схему й використати у своїх інтересах, як одразу ставало зрозуміло, що це іронія над системою. Це було вельми схоже на вплив анекдоту й дозволяло не надто серйозно сприймати дійсність. Тому стінгазету багато хто читав. Я навіть пам'ятаю випадок, коли газету не випустили, бо щось було не гаразд у плані ідеології.

К. З.: Одна моя знайома мала схожу ситуацію. У 80-ті вона працювала в Інституті мовознавства. Оскільки більшість колективу становили жінки, а директором був чоловік, то до 8-го березня вони зробили стінгазету з газлом «Підтримайте жінок у науці». Малювали переважно дівчата-лаборантки, проілюструвавши газло туфлею, де замість каблука розмістили карикатуру на свого директора. Стінгазета висіла цілих кілька годин.

Є. Г.: Щось схоже було й у Інституті філософії. Були конфлікти, це я пам'ятаю. Віталій Табачковський до справи долучався, Наталія Вяткіна, але то був лише ентузіазм. А для Прилюка це було справжнім покликанням. Він дуже любив цим займатися, до того ж був ще й фаховим журналістом.

До чергового свята всі чекали, що ж він придумав. Про якусь крамолу не йшлося, якби йшлося, то швидко би написали куди треба. Була легка іронія... Ви ж розумієте, ІФ вважали головним ідеологічним центром. Знаєте, як це виглядало зсередини? Проходить черговий пленум ЦК партії й після нього співробітники ІФ мали їхати в області й читати лекції, як позаштатні лектори ЦК Компартії України. Я в такій іпостасі побував, це було жахливо! Але й, водночас, цікаво. У мене була тема «Радянська сім'я». А на місцях діяв принцип: якщо ти позаштатний лектор ЦК, тебе побоюються. І от, щоб себе убезпечити, лектора слід довести до стану, який можна назвати позасвідомим. Тобто лектора треба було так напоїти, щоб нічого зайвого не сталося. Він мав бути задоволений. Його прийняли, відправили. Все. І це неухильно контролювалося. Щоб лектор дійшов до готелю, щоби був супровід. Тому я й не любив цієї справи. Можна було, звісно, відмовитися, сказати, що ти хвора людина, але якось це виглядало «не дуже». Та й як сказати в молодості, що ти не можеш добряче випити, «що ж ти за козак?»

Такою дивною була радянська система часів застою. Отже, відрядження були обов'язковими, якась Запорізька чи Тернопільська область, читаєш лекції трудящим. Пам'ятаю, як читав психологію на Закарпатті. А в мене ж тема – сім'я. Ну, я й сказав, що, мовляв, є проблема, падає народжуваність, треба це змінити. А вони дивляться на мене, як на дивного, й кажуть: а куди ж далі? Ось у неї шестеро дітей, у мене семеро. Куди ж далі народжувати? Я й забув, що Закарпатська область – єдина, якої ця проблема не стосувалася.

Загалом, ця система просвіти була побудована доволі серйозно. Лектору з ЦК спеціально не платили, ти їдеш у відрядження, і все. А от у товаристві «Знання» була неабияка конкуренція! Там платили шалені гроші, п'ятдесят карбованців за лекцію! Й ось за цей не символічний, а реальний матеріальний ресурс точилася боротьба. У цьому я вже участі не брав. Були люди, для яких це був реальний спосіб збагачення. Треба було їздити й читати так звані публічні лекції.

Так от, повертаючись до Прилюкової стінгазети. Вона відіграла суттєву роль, показуючи, що ще можна. А вже коли хтось із дирекції її зняв, то це був сигнал, що вже не можна. Це був, на мій погляд, ніби орієнтир, який показував, що часи застою ще тривають. Вони дуже цікаво закінчилися в 1983 році, коли до влади прийшов Андропов.

Узагалі, в Інституті з гумором ставилися до всього. Наклепи, звісно, писалися, і все інше. Але чим відрізнялася партійна організація ІФ? Тим, що навіть «сигнали» розбиралися з гумором. Тоді достатньо було лише написати анонімку й її неодмінно розглядали. За анонімку звичайно не було відкритого цькування, проте неодмінно створювалася спеціальна комісія. Не думайте, що ви нині від такого убезпечені, бо може так статися, що хтось захоче написати, а хтось – «розібратись». Від такого стану суспільства ніхто не має гарантії.

К. З.: Ви колись були автором чи героєм стінгазети?

Є. Г.: Ні, я ні. Автором я не був, бо не дуже приймав цей жанр. Але я був автором офіційним і друкувався в Літературній газеті. Вона була російськомовною й мала 12-ту сторінку, що називалася «Клуб "Дванадцять стільців"». Напевно, я мав особливий статус, адже друкувався в Літературній газеті. А будь-яка інтелігентна людина тоді читала Літературну газету, особливо її гумористичну сторінку.

К. З.: Ви можете згадати якісь свої жарти, що були в останніх випусках?

Є. Г.: Я афоризми писав. Ми разом з братом писали. Коли наші перші афоризми надрукували, я був ще студентом. Ми їх надіслали до редакції, так би мовити, «на шастя», а їх раптом надрукували. Була там така спеціальна рубрика, «Фрази». З наших перших я пам'ятаю: «Поэты пишут намного больше стихов, чем сжигают. Поистине, вдохновение – редкий дар».

Це я був ще студентом 4-го курсу. І був брат мого батька, майор міліції на пенсії, десь у Краснодарі. Він вирізав з газети, те, що я публікував, клав у конверт і відправляв батькові.

Тож у створенні стінгазети я участі не брав, але охоче її читав. Це нагадувало шкільні жарти, але досить складно зрозуміти про, що там ідеться. До речі, ці газети, можливо, збереглися, одну я бачив точно. Її демонстрували на якомусь зібранні в ІФ.

Існує гумор, зрозумілий тільки певним локальним спільнотам, що мають певний локальний досвід, а от іншим групам він не буде здаватися смішним. Стінгазети були для того, щоб підтримувати внутрішній гумор, для людей, які тут і зараз, а більш ні для кого.

К. З.: А були якісь перефразування постулатів діамату?

Є. Г.: Так я ж про це й кажу. Були використані праці, які на щось там натякали. Ось цей внутрішній підтекст і є, мабуть, філософським гумором. Але щоби зрозуміти цей філософський гумор, треба було знаходитися в центрі тих дискусій. Було не досить знати Канта чи Гегеля, слід було ще й орієнтуватися в дискусіях, що точилися в ІФ. І, думаю, там було більше саме такого. Сміятися з Маркса чи Леніна, самі розумієте, це було табу, а от з класиків, буржуазних філософів – дозволялося.

Ви розумієте, у чому полягала колосальна обмеженість того покоління? Ту книжку, яку я захистив як кандидатську, я згодом перечитав, «на свіжу голову». Вона вийшла друком 1979-го, а пізніше мені стало самому цікаво, що ж я там таке написав. Я її прочитав і жахнувся! Писав я її, так би мовити, у стані непритомності, треба було над кандидатською працювати і ще багато над чим. А от потім перечитував уже в ролі стороннього спостерігача. Я там написав, що буржуазний ідеолог не мав методології як такої. Що марксистська ідеологія таку методологію дає.

Прочитавши це тоді, я зрозумів, що написав про те, про що взагалі не думав. Але чому я це написав? Бо прочитав стільки книжок, що воно з мене просто вилітало й ніхто за це не критикував. Вся та книжка була ідеологічна. У ній, звісно, містилися й добрі ідеї, і коли мені дали премію, Кримський сказав, що це дуже глибока праця. Але, перечитавши її згодом, я відчув справжній жах. І з того часу я припинив узагалі писати про щось ідеологічне. У наступні роки я не займався ідеологічними темами й не писав, чого саме не розуміють буржуазні ідеологи. Бо як же вони не мають методології? Це ми не мали методології, вона одна-єдина й на тому край. Але настільки природно було говорити про буржуазних ідеологів, настільки про них усі говорили, що й до мене той стереотип мимоволі причепився.

Ось зараз напишіть словосполучення «буржуазний ідеолог», і вас запитують, чому ви вжили цей вираз. Може, він феодальний ідеолог чи пролетарський? А тоді чітко писали, сумнівів не допускалося.

Мене охопив жах, але наступні мої книжки давали менше приводів для сорому. Але, щоб ви розуміли, і внутрішні опозиціонери, і фрондери, всі були просякнуті цим духом і цими стереотипами. І це обмежувало. Це була не стільки самоцензура, скільки застигли конструкції свідомості.

Повертаючись до вашого питання про те, чому я обрав собі темою перспективи молоді. Бо там було найменше ідеології. Там можна було написати книжку без ідеології, і в мене це вийшло. Хоча можна було взяти іншу тему й писати про соціальну активність трудящих, про соціалістичні змагання. Але можна було писати й без ідеології. Про професійне самовизначення, про те, ким хоче бути молода людина. До такого жанру не було надто ретельних ідеологічних вимог, хоча моя праця й була складовою плану того відділу, де я працював. Цей відділ, відділ соціології, що діяв у рамках ІФ, кілька років займався професійними орієнтаціями. Цікаво, що як соціологія взагалі, так і українська соціологія зокрема, зароджувалися в надрах філософії. І перші українські соціологи були філософами: і Якуба, і Попова, і Чорноволенко.

Межа 70-х і 80-х: люди й події

К. З.: А ви можете назвати кілька прізвищ філософів кінця 70 – початку 80-х років, які потрібно обов'язково пам'ятати нашим сучасникам?

Є. Г.: Якщо взяти 50-ті, я міг би вам назвати кілька негативних постатей, але 70-ті – це вже зовсім інша епоха й абсолютно негативних чи позитивних тут немає. Безперечно, є ті, чий внесок у філософію був значний. Я, все ж таки, почав би з Копніна, безумовно. Він зіграв велику організаційну роль, щоб зібрати в ІФ серйозних людей. Ще з 50-х років варто згадати Валерію Нічик. Вона займалася дослідженнями Середньовіччя і ранньомодерного часу. До неї ставилися з повагою, результатом її діяльності стали цікаві книжки. Ще був Іваньо. Там було кілька людей, які займалися історією філософії на ран-

ніх етапах. Нічик була дуже активна і в 70-ті й навіть у 80-ті. Попович відіграв важливу роль. Зрештою, практично він один став відомий у світовому філософському просторі.

Згадаю Ішмуратова – це логік, що мав цікаві ідеї в контексті сучасної логіки. Сергій Васильєв, він давно пішов з життя. Ну, Кримський – це зрозуміло. Він зіграв особливу роль. Горський у відділі історії філософії. Ну, батько мій з ними працював. Вони ж видали цілу книжку про історію філософії з часів Київської Русі, були й інші досить змістовні монографії. А завідував їхнім відділом Манзенко. Абсолютно неяскрава людина, нічого про нього не скажеш, але він нікому не заважав працювати. Була дуже цікава постать, Євграф Дулуман, науковий атеїст. Він був священником, а потім став атеїстом. Це вже я пам'ятаю. Деякий час він був навіть зав. відділу наукового атеїзму. Він став завзятим атеїстом бо вважав, що не знайшов нічого в релігії. Критикував інститут церкви. Пам'ятаю, він нам один раз влаштував екскурсію у Володимирський собор. У нього там залишився знайомий, але не дай Боже, щоби про це тоді довідався хтось із церковної ієрархії! Тоді на другий поверх собору не можна було ходити, а там був дуже цікавий розпис. І він нас провів, завдяки зв'язкам. Тож ми на другий поверх Володимирського собору піднялися, але дуже тихо та обережно. Отака була постать.

До речі, Ніна Депенчук. Це філософські питання природознавства. Зараз у їхньому відділі залишилися з тих часів Кисельов і Лук'янець. Але було дуже цікаво. Вона створила школу: Кисельов, Лук'янець, Крисаченко. От, Кравченко ще. У них були цікаві праці з філософських питань природознавства.

Мазепа – естетика. Його учні – Малахов, Міхальов. Малахов згодом перекваліфікувався на етика. А в університеті відомою була Лариса Левчук.

К. З.: У цьому руслі хотіла Вас запитати: чи існують якісь механізми збереження пам'яті в нашій сучасній філософській спільноті? І якими вони мають бути: формальними чи менш формальними, як, наприклад, ті самі п'єси, мемуаристика?

Є. Г.: Більшість діячів того часу, на жаль, не залишили мемуарів. Можу відзначити п'єсу «Кафедра» Валерії Врублевської, де з художньою майстерністю зображено реальний конфлікт у колективі київських філософів.. А мемуаристика – це все брехня. Я ж-от навіть зараз із вами не про все говорю. Ось ви, наприклад, можете запитати мене про негативних персонажів, а якщо вони ще зараз живі, то що мені на них наговорювати? Живі собі й живі...

Легко судити інших, коли тобі ніщо не загрожує. А ви спробуйте витримати, коли на вас КДБ тисне. Навіть зараз багато хто не витримає будь-якого тиску, що вже казати про тих, що від них вимагати?

Негідники – це переважно жертви. В Україні негідники з філософів були не класичними лиходіями, а радше блазнями. На мій погляд, це так, хоча, звісно, були й окремі винятки.

А. К.: Звісно, «не судить – і вас не судитимуть»... Але де пролягає межа конформізму?

Є. Г.: Розумієте, людині властивий конформізм. І я вам можу сказати відверто, що зараз конформізму більше.

Добре, у вас в Інституті філософії зараз керує Попович. А якби не пощастило, і якийсь монстр прийшов? Я б навіть зараз вам перелічив можливих кандидатів. І що, хтось би виступив?! Ой, я не впевнений! Пристосувалися б. Ну, я не буду стверджувати. Може, й не так. Я би подивився. А то приходять монстри – йдуть монстри. Я не бачу, щоб хтось проти них виступав.

Не буду нічого пророкувати, але хочу сказати єдине: вся та атмосфера, яка панує зараз у філософській спільноті (чи хоча б у деякій частині спільноти), її треба оберігати! За те, щоб вона була такою, як зараз, заплачено ціною великих драм у минулому.

Можливо, внесок філософів 40-50-х років – у небайдужості до того, хто керує. Це створило саму можливість приходу людини, яка зможе щось змінити. Я бачу, що зараз з'являються чудові філософи. Втім, мало бути самому гідним філософом, головне – підтримувати належну атмосферу у філософській спільноті. До речі, саме спільноти нині й немає, бо немає асоціації філософської. До того ж, ступінь впливу філософії на суспільство недостатній. Якщо з Францією порівнювати, то хто там головні агенти соціальних змін? Філософи. Та й не тільки у Франції, у всій Західній Європі філософ – це значна постать не тільки в духовному, але й у політичному житті. Нам потрібно зробити філософа визначальним у публічній сфері. Це й самим філософам потрібно, щоб не бути беззахисними. Поповича хтось чіпати буде? Ні, бо в нього вже є авторитет. От Баумейстер зараз починає. Він – молодець! Він поступово буде набирати такого публічного авторитету. Я його читаю. У нього блискучі публіцистичні тексти. А якщо таких людей буде хоча б 10-15, тоді – все! Філософська спільнота й філософська думка вже впливатимуть на суспільство. А хто ж ще має визначати духовну атмосферу?

К. З.: З ваших слів я роблю висновок, що не варто надто вірити в чорно-білі схеми: тоталітарне минуле / вільне сьогодення, негідники / праведники тощо. А чи існували партійні діячі, які принесли користь філософії, яких можна згадати добрим словом?

Є. Г.: Безперечно, були люди, які робили партійну кар'єру й це їм не заважало захищати філософів. Наприклад, Анатолій Гордієнко, що працював у ЦК. Можливо, саме через нього й уцілів Інститут філософії. Коли він пішов з ЦК, то в Інституті став зав. відділу сучасної буржуазної філософії. Він дійсно прикривав філософів і давав їм можливість хоч якось дихати. А от його попередник – то взагалі жаклива людина, страшно було дивитися.

Всі мають знати, що всю організаційну роботу в Інституті філософії виконував Петро Йолон. Вся політика Інституту була в його руках. І завжди він був заступником директора. Шинкарук часто десь від'їздив, а він завжди залишався на місці й усі проблеми розв'язував.

К. З.: Скажіть а наскільки можлива соціологія філософії як дослідницький проект самих філософів?

Є. Г.: Є така книга, одного з найвідоміших зараз у світі соціологів, Рендела Колінза. Вона до речі, вже є в інтернеті, десь зо тисячу сторінок. Називається «Соціологія філософії». Він написав її як соціолог. Але якби її написали філософи... Власне, про що йдеться. Ось ця соціальна функція філософії. Представник будь-якої науки претендує на те, що він проводить дослідження. Навіть філолог, навіть історик в архівах. У філолога є правила мови чи дискурсу. Будь-яка гуманітарна галузь. А філософи досліджень не проводять. Тобто здійснюють філософські роздуми, філософський аналіз, але досліджень не проводять. Філософ рефлексує з якогось приводу.

Хоч я й сам доктор філософських наук, але вважаю: те, до чого приходять філософи, є результатом не досліджень, а розмірковувань. Звісно, розмірковування теж є дуже важливими. Кожна людина має думати, тому кожна людина – природний філософ.

Унаслідок розумової роботи, філософ приходять до якихось ідей. За цими ідеями не може бути претензій на істину, але в соціальному просторі вони набувають таких претензій.

Яка в тебе філософія, таку будеш проводити політику. От Трамп прийшов, у нього є своя філософія, і в кожного політика є своя філософія. Є, можливо, і якісь менеджери, що діють лише за правилами. Але філософські ідеї, тут я згоден з Марксом, правлять світом. Втім, як вони розповсюджуються, які є соціальні сили, які є соціальні механізми? Соціолог може вивчати, як це співвідноситься зі соціальними рухами та структурами. А філософ, ступінь його відповідальності за соціальне?..

От, мій особистий досвід. Мав я одну ідею, яку почав розвивати, але зупинився. Я вирішив, що це шкідлива ідея. Зрозуміло, ідея була не філософська, а психологічна. Про це можна думати в будь-яких науках. І я вирішив, що, за усіх атрибутів науковості й раціональності, якщо це потрапить у готовому вигляді в суспільний дискурс, а особливо, як механізм впливу на людей, то з цього буде більше шкоди. Я ж не зможу потім нікого зупинити, але я можу зараз зупинити себе.

І от, проблема філософа, це соціальні наслідки його ідей. То чи має він право? Класичний приклад: Ніцше. Там проблема: Вагнер промив мізки, сестра доклала руку. Але ж він дійсно креативна людина. Якби він знав, що ці його ідеї підживлять нацизм, стануть практичною ідеологією нацизму... Ну, не був він ксенофобом, у нього були інші проблеми – з жінками. Цікаво, якби цей мислитель знав, чим закінчиться його філософування, і це стосується взагалі багатьох філософів, то чи розвивав би й далі свої ідеї?

Якщо технічна думка зупинитись не може, то соціо-гуманітарна десь може. Межі самоцензури мають визначати філософи. Треба регулювати за допомогою етичних, політичних норм, не знаю, за допомогою яких саме, найважливіше питання: «чи можна дозволити собі все?» Для філософування кордонів не існує. Навіть для соціолога вони існують, бо той претендує на дослідження, а у філософії панує лише рефлексія. Тому, на мій погляд, людина повинна довести, що має право займатися філософією.

Від Редакції

При кафедрі історії філософії філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка наприкінці 2016 року створено «Студентське товариство усної історії філософії». Першим результатом його діяльності стало велике інтерв'ю з відомим соціологом Євгеном Головахою, чия доля була тісно пов'язана з київським філософським середовищем. У планах Товариства – нові інтерв'ю з носіями унікальної інформації про вітчизняну філософію останніх десятиліть. Журнал Sententiae став інформаційним партнером цього починання. Ми плануємо й надалі публікувати матеріали, створені в межах цієї цікавої молодіжної ініціативи.

Yevgen Golovakha

Subjective view of Ukrainian philosophy (Conversation with Xenija Zborovska, Amina Khelufi and Vsevolod Khoma)

Interview with Doctor of Sciences in Philosophy Yevgen Golovakha.

Yevgen Golovakha, Doctor of Sciences in Philosophy, Vice-Director on Science at Institute of Sociology NAS of Ukraine.

Євген Головаха, д. філос. н., заст. директора з наукових питань в Інституті соціології НАН України

Евгений Головаха, д. филос. н., зам. директора по научной работе в Институте социологии НАН Украины

e-mail: golos100@gmail.com

Xenija Zborovska, PhD student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Ксенія Зборовська, аспірантка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ксения Зборовская, аспирантка философского факультета Киевского национального университета имени Тараса Шевченко.

e-mail: ok777angels@ukr.net

Amina Khelufi, master's student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Амина Кхелуфи, магістрантка філософського факультета Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Amina Khelufi, master's student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

e-mail: amina.khelufi@gmail.com

Vsevolod Khoma, undergraduate student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Всеволод Хома, студент філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Всеволод Хома, студент философского факультета Киевского национального университета имени Тараса Шевченко.

e-mail: mailhap25@gmail.com
